

بررسی میزان سرمایه اجتماعی معلمان مقاطع سه گانه تحصیلی استان ایلام

اسحاق قیصریان*

بهروز سپیدنامه**

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۰/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۲/۶/۱۷

چکیده

سؤال اساسی که در این مقاله دنبال می‌شود، بررسی میزان سرمایه اجتماعی و شاخص‌های آن در بین معلمان استان ایلام می‌باشد. با مرور مطالعات انجام شده در ارتباط با موضوع و همچنین بهره‌گیری از نظریه‌های سرمایه اجتماعی، سرمایه اجتماعی از طریق اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی و شبکه‌های

---

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی؛ مرکز تحصیلات تکمیلی پیام نور تهران، مدرس مدعو دانشگاه

ایلام. (مکاتبه کننده)
haysaryane@gmail.com

** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

اجتماعی شاخص‌سازی شده است. روش تحقیق به صورت پیمایشی بوده که با استفاده از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم و از طریق ابزار پرسشنامه، تعداد ۳۵۰ پرسشنامه در بین معلمان استان توزیع و گردآوری شده است. از آزمون‌های آماری تی مستقل، تحلیل واریانس یک‌طرفه، آزمون تعقیبی شفه و ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. یافته‌های مطالعه نشان می‌دهد که در یک طیف ۵ قسمتی، متوسط میزان سرمایه اجتماعی معلمان استان ایلام ۲/۹، اعتماد اجتماعی ۳/۲، هنجارهای اجتماعی ۲/۸ و شبکه‌های اجتماعی آنان ۲/۷ است. متوسط میزان سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی در بین معلمان مقطع ابتدایی، بیش از معلمان مقطع راهنمایی و متوسطه است. تحلیل و بررسی فرضیات در سطح دو متغیره حاکی از آن است که میزان اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی، ساختار شبکه‌های اجتماعی و سرمایه اجتماعی معلمان مقطع ابتدایی تفاوت معنی‌داری با معلمان مقطع راهنمایی و متوسطه دارد. بین میزان سرمایه اجتماعی زنان و مردان تفاوت معنی‌داری مشاهده شده و متوسط سرمایه اجتماعی در بین زنان بیش از مردان است. بین سن، میزان تحصیلات و سرمایه اجتماعی رابطه معنی‌دار و مثبتی مشاهده شده است. تحلیل دو متغیره و چندمتغیره با استفاده از نرم‌افزارهای آماری SPSS و Lisrel انجام شده است.

واژه‌های کلیدی: سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی،

شبکه‌های اجتماعی، معلمان استان ایلام

مقدمه

سرمایه اجتماعی یکی از مفاهیمی است که در دو دهه اخیر مورد توجه جامعه‌شناسان و دانشمندان علوم انسانی قرار گرفته است. عمده دلیل افزایش توجه به سرمایه اجتماعی اثرات گوناگون اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آن می‌باشد. زیرا سرمایه اجتماعی به

عنوان انباشتی از روابط و پیوندها میان افراد یک گروه یا جامعه می‌تواند بر رفتارهای آنان تاثیر به سزایی داشته باشد.

در دو دهه گذشته، سرمایه اجتماعی در شکل‌ها و زمینه‌های گوناگون به عنوان یکی از شاخص‌ترین مفاهیم در علوم اجتماعی پدیدار گشته است. ولی ریشه استفاده از این اصطلاح به سال ۱۹۱۶ و به کاربرد اولیه آن توسط یک معلم جوان ترقی خواه به نام "هنیفن" باز می‌گردد (توسلی و موسوی، ۱۳۸۴). این اصطلاح بعد از او توسط چندین تن دیگر از اندیشمندان باز آفرینی شد. «اما مفهوم سرمایه اجتماعی تنها در دهه ۱۹۸۰ بود که به شدت مورد توجه قرار گرفت و توانست با گسترش نظری و تجربی، جایگاه تعریف شده‌ای در میان نظریه‌ها جامعه‌شناسی به خود اختصاص دهد. این امر مرهون کلمن (۱۹۹۸) جامعه‌شناس آمریکایی و تحقیق او در زمینه مشارکت در امور مدرسه (در شیکاگو) است. پس از او بورديو در فرانسه ابعاد دیگری از این مفهوم را روشن کرد و مطالعه پاتنام (۱۹۹۳) در زمینه رابطه سرمایه اجتماعی و نهادهای دموکراتیک در ایتالیا، بویژه از عوامل موثر در این گسترش می‌باشد» (همان).

اگرچه نزدیک به یک قرن از اولین نوبت کاربرد واژه «سرمایه اجتماعی» در ادبیات اقتصادی و اجتماعی غرب نمی‌گذرد، اما کاربرد وسیع این واژه و توجه به این وجه از پدیده‌های اجتماعی عمدتاً از چهار دهه گذشته تجاوز نمی‌کند. با وجود این، تنها طی چند سال اخیر بحث در باره «سرمایه اجتماعی» علاقه محققان و پژوهشگران ایرانی را به خود جلب کرده است. (مدنی قهفرخی، ۱۳۸۴). در سال‌های اخیر، شاهد ورود واژه «سرمایه اجتماعی» در گفت‌وگوها و اسناد علمی در قلمروهای جامعه‌شناسی، علوم اجتماعی، اقتصاد و اخیراً نیز علوم سیاسی بوده ایم. توجه این تمرکز بر مقوله سرمایه اجتماعی مبتنی بر نقشی است که سرمایه اجتماعی در تولید و افزایش سرمایه انسانی، اقتصادی و محلی ایفا می‌کند (شریفیان ثانی، ۱۳۸۰).

امروزه سرمایه اجتماعی، نقشی بسیار مهمتر از سرمایه فیزیکی و انسانی در جوامع ایفا می‌کند و شبکه‌های روابط جمعی انسجام بخش میان انسان‌ها و سازمان‌هاست. در

غیاب سرمایه اجتماعی، سایر سرمایه‌ها اثربخشی خود را از دست می‌دهند و بدون سرمایه اجتماعی، پیمودن راه‌های توسعه و تکامل فرهنگی و اقتصادی ناهموار و دشوار می‌شوند (الوانی و شیروانی، ۱۳۸۳). سرمایه اجتماعی مفهوم نسبتاً جدیدی در علوم اجتماعی است و به طور خلاصه به معنای «هنجارها و شبکه‌هایی است که امکان مشارکت مردم در اقدامات جمعی به منظور کسب سود متقابل را فراهم می‌کند» و با شیوه‌هایی همچون سنجش اعتماد اجتماعی و سطوح عضویت در انجمن‌های مدنی رسمی یا غیررسمی قابل اندازه‌گیری است. سرمایه اجتماعی مفهومی ترکیبی است که «موجودی» یا میزان هنجارها و شبکه‌ها را در یک جامعه و در یک مقطع زمانی خاص تشریح می‌کند. رابطه متقابل، رفتار غیر خودخواهانه و اعتماد، نمونه‌هایی از این هنجارها هستند. این شبکه‌ها ممکن است رسمی یا غیررسمی باشند (تاجبخش و همکاران، ۱۳۸۲)، و آموزش و پرورش به عنوان یکی از نهادهای رسمی در ارتباط متقابل با سرمایه اجتماعی قرار دارد و معلمان، گرانگاه این تعامل به شمار می‌روند.

طرح مسأله

سرمایه اجتماعی،^۱ موضوعی بین رشته‌ای است که تسهیل‌کننده ارتباطات انسانی است. سرمایه اجتماعی از گذشته در روابط اجتماعی و کنش‌های مردم وجود داشته است ولی تنها تفاوتش با مفهوم امروز آن، داشتن یک رویکرد و قالب علمی است. نقش سرمایه اجتماعی در ارتباطات انسان‌ها به مثابه چسب اجتماعی است که حلقه‌ی وصل این گونه ارتباطات را محکم‌تر نگه می‌دارد. سرمایه اجتماعی همچون مفاهیم سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی به ویژگی‌های سازمان‌های اجتماعی از قبیل شبکه‌ها، هنجارها، مشارکت اجتماعی و اعتماد اجتماعی اشاره دارد که همکاری و هماهنگی برای کسب سود متقابل را تسهیل می‌کنند. سرمایه اجتماعی سود سرمایه‌گذاری در زمینه سرمایه

---

۱. Social Capital

فیزیکی و سرمایه انسانی را افزایش می‌دهد. بنابراین جامعه‌ای که از سرمایه اجتماعی کافی برخوردار است، همکاری در آن آسان‌تر است.

خانواده، اجتماع و نظام‌های آموزشی از مهم‌ترین کانون‌های شکل‌گیری سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند. پس از خانواده، محیط اجتماعی دومین نهادی است که فرد با آن در ارتباط بوده و به شکل‌گیری سرمایه اجتماعی کمک می‌کند. اما با صنعتی شدن جوامع و تغییر ارزش‌های اقتصادی - اجتماعی روند شکل‌گیری سرمایه اجتماعی از خانواده و اجتماع به سمت نهادهای آموزشی منتقل شده است؛ جایی که معلمان ارتباط بیشتری با یکدیگر دارند، عقاید و اطلاعات را مطرح می‌کنند، به یکدیگر اعتماد می‌کنند، احترام می‌گذارند و یاری می‌رسانند، فراگیری افزایش خواهد یافت (اندرسون، ۱۳۸۷: ۲۱). نظام سیاسی از طریق معلمان که وظیفه تعلیم و تربیت نسل جوان را برعهده دارند، می‌تواند در ایجاد ایدئولوژی مناسب در جهت تقویت روحیه جمعی اقدام کند و همچنین با برنامه‌ریزی مناسب برای رفع مشکلات و خواسته‌های فرهنگیان، می‌تواند زمینه‌ساز افزایش اعتماد و سرمایه اجتماعی آنان و در نهایت موجب افزایش کارایی و بهره‌وری نظام آموزشی کشور شود.

توجه به نقش روابط انسانی همراه با اعتماد و مشارکت اجتماعی در آموزش و پرورش، موجب شده است که این مطالعه در بین معلمان استان ایلام انجام گیرد. بنابراین بر اساس مطالعات انجام شده و با تأکید بر تعاریف «پاتنام^۱»، «کلمن^۲»، «فوکویاما^۳» و «بوردیو^۴» و ابعاد سه‌گانه اعتماد، هنجار و شبکه اجتماعی، مفهوم سرمایه اجتماعی شاخص‌سازی شده است. با توجه به نقش و اهمیت میزان سرمایه اجتماعی در تسهیل

---

۱. Robert David Putnam

۲. Coleman

۳. Francis Fukuyama

۴. Pierre Bourdieu

روابط انسانی در سطح خرد و کلان، مهمترین سئوال تحقیق این است که: میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان استان ایلام چقدر است؟

ضرورت و اهمیت تحقیق

آموزش و پرورش، خانواده، دین، رسانه و ایدئولوژی از جمله منابع تشکیل سرمایه اجتماعی هستند که بر حسب ماهیت و محتوایی که دارند، می‌توانند میزان و انواع متفاوتی از سرمایه اجتماعی را شکل دهند. بدین معنا که اگر این منابع میل به خاص‌گرایی داشته باشند و مرزبندی‌های انعطاف‌ناپذیر داشته باشند و نسبت به غیرعضو بدبینی و بی‌اعتمادی را رواج دهند، و... یک نوع سرمایه اجتماعی درون‌گرای ایجاد می‌کنند که برای خود گروه ممکن است ارزشمند باشد اما برای جامعه کل اثر تخریبی دارد. برعکس، چنانچه این منابع میل به عام‌گرایی داشته باشند هر چند ممکن است از میزان و شدت سرمایه اجتماعی گروه کم شود اما به موجودی سرمایه اجتماعی جامعه کل می‌افزاید و اثر مثبت و سازنده دارد. هرچه سرمایه اجتماعی یک سیستم اجتماعی بالاتر باشد، به همان میزان هزینه‌های مربوط به تعاملات رسمی در آن سیستم اجتماعی کاهش می‌یابد. این امر نشان دهنده این واقعیت است که هماهنگی بین اعضای سیستم‌های اجتماعی بر پایه هنجارهای غیررسمی در حال تبدیل به یک بحث مهم در جوامع پیشرفته و به تدریج در حال پیدا کردن جایگاه‌های مهمتر در الگوهای اقتصادی نوین است. با توجه به نقش نهاد آموزش و پرورش و کارگزارانش (معلمان) در تکوین سرمایه اجتماعی، ضرورت اطلاع از میزان سرمایه اجتماعی معلمان به منظور برنامه‌ریزی‌های آموزشی و تربیتی روشن می‌گردد.

مطالعه پیشینه تحقیق نیز نشان می‌دهد که پژوهش‌های انجام شده در خصوص اجتماعی معلمان، این مفهوم را تنها به دو بعد اعتماد و مشارکت انجمنی تقلیل داده‌اند (حقیقتیان؛ دلاویز ۱۳۸۷ و یسی ۱۳۸۹) از سویی دیگر هیچگونه مقارنه و مقایسه‌ای بین

میزان اجتماعی معلمان مقاطع سه‌گانه تحصیلی انجام نداده‌اند. با توجه به اهمیت نقش هنجارها و شبکه‌های اجتماعی در فرایند تعلیم و تربیت و اطلاع یافتن از میزان اجتماعی در مقاطع سه‌گانه جهت برنامه‌ریزی متناسب با مقطع تحصیلی، ضرورت انجام این پژوهش دو چندان می‌نماید.

مروری بر پیشینه تحقیق

الف) پیشینه تجربی

۱- الف) مطالعات داخل

توجه به مفهوم سرمایه اجتماعی به طور جدی از دهه‌ی ۱۹۹۰ در پژوهش‌های دانشگاهی در رشته‌های جامعه‌شناسی (کلمن، ۱۹۸۸؛ بوردیو، ۱۹۸۳)، اقتصاد و علوم سیاسی (پاتنام، ۱۹۹۳؛ فوکویاما، ۱۹۹۹) آغاز می‌شود. گسترش بحث توسعه در چند دهه اخیر را نیز می‌توان در توجه به مفهوم سرمایه اجتماعی در رشته‌های گوناگون اقتصاد، جامعه‌شناسی و علوم سیاسی موثر دانست. پژوهش‌های انجام شده در ایران در مورد مفهوم سرمایه اجتماعی، پیشینه درازی ندارند و محققان هنوز درگیر مفهوم‌سازی و اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی‌اند و در مقایسه با کشورهای پیشرفته، کارهای تجربی و کاربردی کمتری انجام شده است. با این حال در سال‌های اخیر توجه بیشتری به این مفهوم در مطالعات علوم اجتماعی شده است.

شریفیان ثانی (۱۳۸۱) در پژوهشی به بررسی مفاهیم اصلی و چارچوب نظری سرمایه اجتماعی پرداخته است. در این مطالعه مفهوم سرمایه اجتماعی از دیدگاه صاحب‌نظران گوناگون تعریف شده است و بر اساس این تعاریف، به مفاهیم مشترکی در این ارتباط رسیده است که برخی از این مفاهیم عبارتند از: مشارکت در شبکه‌ها، بده بستان بین افراد، اعتماد و هنجارهای اجتماعی (ثانی، ۱۳۸۱).

فیروزآبادی (۱۳۸۴) عناصر مفهومی سرمایه اجتماعی را مورد تحلیل عاملی قرار داده و از آنها به چهار عامل عمده اعتماد عمومی، اعتماد نهادی آگاهی و توجه، مشارکت رسمی و در نهایت مشارکت‌های غیر رسمی (خیریه‌ای، مذهبی، همیارانه‌ای) دست یافته است (فیروزآبادی، ۱۳۸۴).

سعادت (۱۳۸۵) در مطالعه‌ای به تخمین سطح و توزیع سرمایه اجتماعی استان‌های کشور پرداخته است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که عناصر عمده تشکیل دهنده سرمایه اجتماعی در ایران عبارتند از: سرمایه انسانی، مذهب. همچنین از نظر رتبه بندی استان‌ها، استان یزد بیشترین سرمایه اجتماعی را در بین استان‌ها به خود اختصاص داده است در این مطالعه اشاره شده است که سرمایه اجتماعی در استان‌های محروم کشور نیاز به تقویت دارد و توجه به برخی از شاخص‌های آموزشی در تقویت این امر می‌تواند کمک شایان توجهی نماید (سعادت، ۱۳۸۵).

عبداللهی و موسوی (۱۳۸۶) در تحقیقی با عنوان «سرمایه اجتماعی در ایران: وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان شناسی گذار» فرسایش سرمایه اجتماعی و پی آمدهای آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. بر اساس یافته‌های این مطالعه، کم و کیف سرمایه اجتماعی به ویژه در بعد روابط انجمنی پایین است. نوع غالب آن درون گروهی و قدیم با پیامدهای مثبت و منفی است. هر چه از سطح خانواده به سطوح بالاتر (خویشاوندان، دوستان، همکاران، همسایگان، هم محله‌ای‌ها، هم قومان، همشهریان و هموطنان) حرکت کنیم میزان سرمایه اجتماعی کمتر می‌شود. بیشترین میزان آن در سطح خانواده و کمترین آن در سطح ملی است. در برخی از مراکز استان‌های کمتر توسعه یافته کشور مانند زاهدان و ایلام، سرمایه اجتماعی بیشتر از مراکز استان‌های توسعه یافته چون تهران و اصفهان است (عبداللهی، ۱۳۸۶).

حسینی، علمی و شارع پور (۱۳۸۶) به رتبه بندی سرمایه اجتماعی در مراکز استان‌های کشور پرداخته‌اند. هدف اصلی این مطالعه سنجش سرمایه اجتماعی است که با استفاده از روش استون و هیوز، سرمایه اجتماعی را در سه سطح خرد، تعمیم یافته و

کلان و در دو نوع ساختاری و شناختی مورد بررسی قرار داده‌اند. در این مطالعه برای هر مرکز استان طبق آمار سال ۱۳۷۹، ۶ درجه و رتبه که مبین ۶ نوع سرمایه اجتماعی است بدست آمده است که شهر ایلام دارای بهترین میانگین و کمترین انحراف معیار در انواع شش گانه سرمایه اجتماعی بوده و تهران در پایین ترین موقعیت بوده است (شارع‌پور، ۱۳۸۶).

حقیقتیان و دیگران (۱۳۸۷) به مطالعه تأثیر سرمایه اجتماعی بر فعالیت شغلی دبیران مقطع متوسطه شهرستان اصفهان پرداخته‌اند. با بهره‌گیری از آرای صاحب‌نظرانی مانند پاتنام و کلمن در ابتدا به سنجش میزان سرمایه اجتماعی در میان دبیران رسمی نواحی پنجگانه آموزش و پرورش شهرستان اصفهان پرداخته و سپس چگونگی رابطه و تأثیر آن بر فعالیت شغلی آنان بررسی شده است. در این زمینه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شامل کیفیت روابط (اعتماد ورزی) و کمیت روابط (عضویت‌های گروهی و انجمنی و روابط همیارانه) مورد بررسی و سنجش قرار گرفته‌اند. نتایج این مطالعه نشان داده که میانگین میزان سرمایه اجتماعی دبیران در یک طیف پنج درجه‌ای از یک تا پنج ، ۲/۵۴ (اعتماد برابر ۳/۰۲ و شبکه ارتباطات برابر ۲/۱۰) و میانگین میزان فعالیت شغلی آنها برابر ۲/۷۲ بوده است. یافته‌های تحقیق یادشده نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی با ابعاد فعالیت آموزشی به ترتیب کیفیت آموزشی فعالیت ($r=0/42$)، میزان فعالیت آموزشی ($r=0/39$) و کیفیت پژوهشی فعالیت ($r=0/28$) رابطه داشته و هر سه مورد نیز معنادار هستند (حقیقتیان، ۱۳۸۷).

علی دلاویز (۱۳۸۷) به بررسی سرمایه اجتماعی در بین معلمان شهرستان مریوان پرداخته است. برای سنجش، سرمایه اجتماعی به چهار بعد اعتماد، مشارکت گروهی، مشارکت اجتماعی محلی و روابط در شبکه‌های اجتماعی، تفکیک شده است. موضوع سرمایه اجتماعی طبق دیدگاه‌های کلمن، پاتنام، بوردیو و فوکویاما بررسی شده است. نتایج تحقیق بیانگر میزان متوسط سرمایه اجتماعی در بین معلمان مریوان می‌باشد.

سرمایه اجتماعی با برخی عوامل مانند جنس، تحصیلات، مقطع تحصیلی و سن رابطه معنی داری دارد (دلاویز، ۱۳۸۷).

مرشدی و شیری (۱۳۸۷) به مقایسه سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه تهران و اعضای کانون‌های فرهنگی و هنری دانشگاه‌های تهران پرداخته‌اند. برای سنجش مفهوم سرمایه اجتماعی از چارچوب نظری پاتنام استفاده شده است. در این چارچوب شبکه روابط، اعتماد و همیاری مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند و سرمایه اجتماعی را به صورت درون دانشگاهی و برون دانشگاهی تقسیم کرده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، سرمایه اجتماعی اعضای کانون‌های فرهنگی و هنری بیشتر از سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه تهران است. همچنین نتایج بیانگر تأثیر مستقیم سرمایه اجتماعی بر تقویت رفتارهای مدنی و کاهش رفتارهای انحرافی است (مرشدی، ۱۳۸۷).

سالارزاده و محبوبی (۱۳۸۸) به مقایسه سرمایه اجتماعی و پایگاه اقتصادی اجتماعی در موفقیت تحصیلی دانش‌آموزان پیش‌دانشگاهی شهر ارومیه پرداخته‌اند. نتایج تحقیق نشان داده که بین سرمایه اجتماعی و موفقیت تحصیلی دانش‌آموزان دوره پیش‌دانشگاهی شهر ارومیه، همبستگی مثبت و بسیار ضعیفی وجود دارد. بر اساس یافته‌های تحقیق، تأثیر پایگاه اقتصادی - اجتماعی خانواده‌های دانش‌آموزان بر موفقیت تحصیلی آنان به اثبات رسید و معنی دار بوده است. بین سطح ارتباطات اجتماعی و نیز بین میزان اعتماد دانش‌آموزان و موفقیت تحصیلی آنان نیز رابطه وجود داشته است (سالارزاده، ۱۳۸۸).

قاسمی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و قانون‌پذیری در بین مردم استان ایلام، به این نتیجه رسیده است که شاخص سرمایه اجتماعی در استان پایین اما میزان قانون‌پذیری مردم تا حدی مطلوب به نظر می‌رسد. میزان اعتماد عمومی در استان نیز پایین است. بین سرمایه اجتماعی و قانون‌پذیری رابطه معناداری وجود دارد، هر قدر اعتماد، مشارکت سیاسی، همکاری و میزان شناخت مردم

از دولتمردان کشوری و منطقه‌ای بالا باشد، میزان قانون‌پذیری آنان هم بیشتر است. ضمناً بین میزان مشارکت‌های رسمی مردم در امور جامعه و میزان قانون‌پذیری رابطه معناداری دیده نشده است (قاسمی، ۱۳۸۹).

ویسی (۱۳۸۹) به بررسی مقایسه‌ای اعتماد اجتماعی بین دبیران مرد و زن مقطع راهنمایی شهرستان ایلام پرداخته است. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که بین جنسیت و اعتماد اجتماعی رابطه معناداری وجود دارد. میانگین اعتماد اجتماعی دبیران مرد از میانگین اعتماد اجتماعی دبیران زن بیشتر است (ویسی، ۱۳۸۹).

در مجموع با بررسی مطالعات تجربی صورت گرفته، می‌توان گفت که ادبیات گسترده و پرحجم سرمایه‌اجتماعی، از یک‌سو نشانگر علاقه و اقبال روزافزون پژوهشگران به این مفهوم است و از سوی دیگر، بیانگر این واقعیت است که پژوهشگران علوم اجتماعی از معنا و مفهوم سرمایه اجتماعی، درک و برداشت یکسانی ندارند. بر این اساس شاخص‌ها و مؤلفه‌های گوناگونی برای این مفهوم در نظر گرفته شده است که همین امر سبب شده است مقایسه نتایج این مطالعات تا حدودی دشوار باشد.

۲- الف) مطالعات خارج

ب) مطالعات خارجی

- دادویک، نورا و همکاران (Nora, D, ۲۰۰۶) در مقاله «تحلیل زمینه‌های سرمایه اجتماعی (راهنمایی برای بهره‌گیری از روش‌های کیفی و داده‌ها)» به بهره‌گیری از روش‌های کمی و کیفی و طراحی پرسشنامه با استفاده از هر دو روش یاد شده برای سنجش سرمایه اجتماعی تأکید نموده‌اند و اظهار کرده‌اند که این ابزار قابلیت سنجش سرمایه اجتماعی در کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته را دارد.

- پژوهشگران دانشگاه کمبریج (Cambridge University Press, ۲۰۰۷) در پژوهشی با عنوان «سرمایه اجتماعی و مشارکت سیاسی» به این نتیجه رسیده‌اند که در

سال ۲۰۰۵ تنها ۳۷ درصد جوانان بریتانیا در انتخابات شرکت نموده‌اند و این امر بیانگر افزایش روحیه بی‌تفاوتی نزد آنان است بر این اساس دولت اهتمام خود را در افزایش سرمایه اجتماعی به منظور افزایش مشارکت سیاسی جوانان مبذول داشته است.

- کریستین گروتایرد و همکاران (Christiaan, G. ۲۰۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «سنجش سرمایه اجتماعی» هدف خود را تدوین مقیاسی کمی و طراحی پرسشنامه‌ای برای سنجش سرمایه اجتماعی در کشورهای در حال توسعه دانسته‌اند. پرسشنامه آنان بر مبنای شش بعد طراحی شده است که عبارتند از: شبکه‌های اجتماعی، اعتماد اجتماعی، فعالیت‌های گروهی و مشارکت اجتماعی، آگاهی و ارتباطات اجتماعی، انسجام اجتماعی، قدرت و عمل سیاسی.

- مطالعه رابرت پاتنام درباره نقش سرمایه اجتماعی در عملکرد شوراهای منطقه‌ای است، که نتیجه این مطالعه در کتاب «دموکراسی و سنتهای مدنی» (پاتنام: ۱۳۸۰) به چاپ رسیده است. پاتنام در مطالعه حکومت‌های منطقه‌ای تازه تاسیس ایتالیا در دهه ۱۹۷۰، به نقش سرمایه اجتماعی در عملکرد شوراهای منطقه‌ای ایتالیا می‌پردازد. به نظر او میان دو بخش شمال و جنوب ایتالیا از نظر کارآمدی اداری و پاسخگویی به نیازهای شهروندان تفاوت بسیاری وجود دارد. پاتنام در صدد پاسخگویی به این پرسش بر می‌آید که چرا حکومت‌های منطقه‌ای شمال ایتالیا از دموکراسی کارآمدتری برخوردارند و رضایت شهروندان را بطور نسبی بر آورده‌اند در حالی که حکومت‌های منطقه‌ای جنوب اینچنین نبودند؟ او تاکید خود را بر عوامل فرهنگی می‌نهد. بررسی‌های بعمل آمده، پاتنام را به این نتیجه می‌رساند که شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی متفاوت این دو بخش بویژه به لحاظ وجود سنت‌های مدنی پایدار و همه‌گیر در شمال ایتالیا، افراد را در شبکه‌های روابط اجتماعی در قالب انجمن‌ها، باشگاه‌ها و احزاب و مانند آنها قرار می‌دهد و همکاری میان آنها را آسان می‌کند. این سنت‌ها عامل اساسی موفقیت حکومت‌های منطقه‌ای شمال ایتالیاست. پاتنام برای وجود اختلاف شمال و جنوب دو احتمال را بررسی می‌کند؛ اول مدرنیته اجتماعی و اقتصادی یعنی این که

نهادهای دموکراتیک در جوامعی که به لحاظ اقتصادی توسعه یافته هستند عملکرد بهتری دارند. اما نتایج بررسی پاتنام نشان می‌دهد که توضیح تفاوت‌ها بر حسب توسعه اقتصادی به علت وجود شواهد نقض کننده این احتمال کافی نیست. احتمال دوم وجود جامعه مدنی است. ویژگی‌های جامعه مدنی از نظر پاتنام عبارتند از:

۱- مشارکت مدنی با شاخص‌هایی مانند تعداد انجمن‌های مدنی، تعداد روزنامه خوان‌ها و شرکت کنندگان در انتخابات

۲- برابری سیاسی که سنجش آن بر اساس شاخص‌هایی مانند نظر نخبگان سیاسی و شهروندان صورت می‌گیرد.

۳- همبستگی، اعتماد و تساهل که شاخص‌های سنجش آن عبارتند از: نظر شهروندان درباره ناتوانی یا توانایی سیاسی و نظر سنجی از نخبگان سیاسی در مورد سلامت سیاسی منطقه‌شان.

۴- وجود انجمن‌ها یا ساختارهای همکاری اجتماعی.

پاتنام بر اساس نتایج تحقیق خود دو منطقه را در ایتالیا از یکدیگر جدا می‌کند؛ مناطق مدنی که زندگی در آنها بصورت افقی سازمان یافته است و در آنها شهروندان احساس قدرت و اختیار برای مشارکت در تصمیم‌گیری‌های عمومی می‌کنند. آنها مشتاقانه مسائل عمومی را در مطبوعات پی می‌گیرند و به یکدیگر اعتماد دارند و از قوانین تبعیت می‌کنند. در مناطق غیر مدنی مشارکت افراد در مسائل عمومی و سیاسی به سبب وابستگی شخصی و طمع فردی است؛ و مردم در انجمن‌های اجتماعی و فرهنگی مشارکت چندانی ندارند. فساد هنجار تلقی می‌شود و قانون برای نقض کردن وضع شده است. تقریباً تمام افراد احساس ضعف، استثمار شدگی و نارضایتی می‌کنند. پرسش پاتنام این است که چرا زندگی جمعی، اعتماد و همکاری در جنوب ایتالیا یا نگرفت و بجای آن روابط سلطه آمیز، فساد سیاسی و بدبینی و عدم اعتماد در روابط اجتماعی ایجاد شد. پاسخ پاتنام «سرمایه اجتماعی» است. به نظر او همکاری داوطلبانه در جامعه‌ای که سرمایه اجتماعی عظیمی را در شکل هنجارهای عمل متقابل و

شبکه‌های مشارکت مدنی به ارث برده است بهتر صورت می‌گیرد (ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۰: ۳۸).

- مطالعه توماس کوساک با عنوان «سرمایه اجتماعی»، ساختارهای نهادی و عملکرد دموکراتیک: مطالعه تطبیقی حکومت‌های محلی آلمان (Cusack, ۱۹۹۸).

«کوساک در دو پیمایش انجام شده یکی روی نخبگان حکومت محلی (اعضای شورای شهر، شهردار، مدیران شهرداری و روسای احزاب محلی) ۷۷ شهرداری متوسط از شرق به غرب آلمان، و دیگری به شهروندان ۳۰ نمونه فرعی از ۷۷ شهرداری پیمایش اول پرداخت. توجه اصلی در پیمایش اول به ارزش‌های سیاسی، مسائل، منابع و سیاست‌های حکومت‌های شهرداری نخبگان محلی بود و در پیمایش دوم توجه بیشتر معطوف به ارزش‌های سیاسی شهروندان، مشارکت آنها در زندگی مدنی اجتماعشان و ارزیابی آنها از عملکرد موسسات متعدد شهرداری بود. هدف کوساک از این تحقیق بررسی منابع رضایت شهروندان از عملکرد حکومت‌های «شهرداری» بود. پرسش اصلی کوساک این بود؛ چرا برخی از حکومت‌های شهرداری در ارزیابی موکلان‌شان، عملکرد خوبی دارند و بقیه عملکردی ضعیف؟ او با استفاده از دو رهیافت «فرهنگ سیاسی» و «نهاد سیاسی» در صدد پاسخگویی به این پرسش است. کوساک در مطالعه عوامل فرهنگی چارچوب نظری پاتنام را بکار می‌گیرد و بدنبال ارزشیابی سودمندی کاربرد مفهوم سرمایه اجتماعی در تعیین عملکرد حکومت‌های محلی آلمان است. در رهیافت نهادی کوساک می‌خواهد تاثیرات تفاوت‌های نهادی را با توجه به وجود چهار ساختار حکومت محلی شهرداری در آلمان بر عملکرد حکومت‌های محلی بر حسب رضایت ابراز شده شهروندان روشن کند. در این چهار نظام موقعیت ریس اجرایی یا شهردار با توجه به اختیارات و جایگاهش در ساختار اداری و در رابطه با شورای شهر فرق می‌کند و در ساختارهایی موقعیت او قوی و در دیگر ساختارها موقعیت او ضعیف است. کوساک تلاش می‌کند تا اهمیت عامل ساختاری (فشارها و خواسته‌های بوروکراتیک و فشارها و خواسته‌های حزبی در تصمیم‌گیری‌های شهرداری) را نیز به

عنوان یکی از عوامل موثر در عملکرد حکومت و رضایت شهروندان از آن، در کنار عوامل فرهنگی، یعنی سرمایه اجتماعی نشان دهد. نتایج مطالعه کوساک نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی یا بطور مشخص اعتماد موجود در فرهنگ سیاسی نخبگان بر عملکرد بهتر حکومت محلی موثر است، و این یافته معرف نظر پاتنام است که در مناطقی که مشخصه فرهنگی همانا اعتماد است عملکرد حکومت‌ها کارآمدتر است و موجب رضایت شهروندان می‌شود.

- مطالعه تام رایس و الکساندر سامبرگ با عنوان «فرهنگ مدنی و عملکرد حکومتی در ایالات امریکا» (۱۹۷۷)

این مطالعه روش شناسی پاتنام و تکنیک‌های مشابه مطالعه او را بکار گرفته است. در این مطالعه شاخص‌های فرهنگ مدنی و عملکرد حکومتی برای ایالات ساخته شده است. هدف این مطالعه کاربرد روش پاتنام در مورد ایالات متحده است. محققان بدنبال این پرسش بوده‌اند که آیا رابطه‌ای میان فرهنگ مدنی^۱ و عملکرد حکومتی^۲ وجود دارد؟ رایس و سامبرگ بر این اساس این نتیجه را می‌گیرند که رابطه قوی میان مدنیت و عملکرد حکومتی که پاتنام در مناطق ایتالیا پیدا کرد در ایالات متحده نیز وجود دارد.

- مطالعه پاملا پاکستون با عنوان «سرمایه اجتماعی و دموکراسی» (۲۰۰۲).

پاکستون در مطالعه خود به بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و دموکراسی در مقیاسی جهانی دست می‌زند. او در این مطالعه در کنار توجه به اثر سرمایه اجتماعی بر دموکراسی، به اثر متقابل دومی بر اولی نیز توجه کرده است. او داده‌های مطالعه خود را از تحقیق پیمایش ارزش‌های جهانی و بانک اطلاعات اتحادیه انجمن‌های بین‌المللی می‌گیرد. پاکستون سرمایه اجتماعی را به عنوان ویژگی کلی کشورها در نظر گرفته و اثرات آن را بر ایجاد و حفظ سازمان‌های دموکراتیک سالم بررسی کرده است. او این اثرات را در دو محور، ۱- کمک به ایجاد دموکراسی در کشوری که دموکراتیک نبوده.

---

۱. Civic Culture

۲. Government Performance

۲- حفظ یا بهبود دموکراسی موجود. سرمایه اجتماعی با ایجاد فضا برای پیدایش و پخشایش گفتمان انتقادی در مورد حکومت وقت و تدارک راهی برای مخالفت فعال با نظام، به انتقال جامعه به دموکراسی کمک می‌کند. نتایج تحقیق او نشان می‌دهد که رابطه میان سرمایه اجتماعی و دموکراسی دوجانبه است. مطالعه طولی بیانگر این موضوع بود که سرمایه اجتماعی دموکراسی را تقویت می‌کند و اثر واگشتی از دموکراسی به سرمایه اجتماعی هم وجود دارد. همچنین برخی از گونه‌های انجمن‌ها^۱ در تقویت دموکراسی بهتر عمل می‌کنند.

ب) مبانی نظری

در بحث سرمایه اجتماعی با طیف گوناگونی از تعاریف مواجه می‌شویم که نه تنها همیشه با هم رفاقت ندارند بلکه اغلب با هم در رقابتند؛ چنین وضعیتی، باعث گردیده که ما در تعریف این مفهوم شاهد مناقشات گسترده‌ای در بین علمای علوم اجتماعی باشیم (چلبی، ۱۳۸۴: ۴).

اولین مقاله در زمینه سرمایه اجتماعی از آن هانیفان^۲ می‌باشد که در سال ۱۹۱۶ به رشته تحریر درآمد (ولکاک، ۱۹۹۸ به نقل از موسوی، ۱۳۸۵: ۶۹). سپس بوردیو^۳ در سال ۱۹۷۷ سرمایه اجتماعی را این گونه، تعریف کرد: «سرمایه اجتماعی، عبارت است از سرمایه ارتباطات اجتماعی که در صورت لزوم، حمایت‌های مفید را ایجاد می‌نماید. سرمایه اجتماعی، از مقبولیت و احترام، که غالباً زمانی که شخصی می‌خواهد توجه مردم را در یک موقعیت اجتماعی مهم، جلب نماید، ضروری است و شاید مانند پول، در حرفه سیاسی به کار آید» (بوردیو، ۱۹۷۷: ۵۰۳).

---

۱. Connected Association

۲. Hanifan

۳. Bourdieu

گر چه بعضی از جامعه‌شناسان انگلیسی مدعی‌اند که نظریه بوردیو منسجم‌ترین نظریه جامعه‌شناسانه در تبیین مفهوم سرمایه اجتماعی است (فین^۱، ۲۰۰۰: ۵۳-۴۶) اما، به نظر فیلد^۲ (۱۳۸۵: ۳۱)، توجه بوردیو به سرمایه اجتماعی، کمی قدیمی و فردی به نظر می‌رسد.

برخی از صاحب‌نظران دیگر، روی کارکرد مادی و غیرمادی سرمایه اجتماعی تأکید دارند. در این خصوص پکستن^۳، (۲۰۰۲: ۲۵۶). سرمایه اجتماعی را شامل آن دسته از روابط اجتماعی می‌داند که می‌تواند تولید کالای مادی یا غیرمادی را تسهیل نماید.

تأثیر کلمن^۴، در ارتقای مفهوم سرمایه اجتماعی بیش از دیگران و بویژه بوردیو است. در نظریه او این مفهوم، پایه نظم اجتماعی را تشکیل می‌دهد، او سرمایه اجتماعی را به قرار زیر تعریف کرده است:

«مجموعه منابعی که همراه ارتباطات خویشاوندی و مؤسسات اجتماعی جامعه است و در گسترش اجتماعی و ادراکی بچه یا فرد جوان، مفید است. این منابع، برای افراد گوناگون یکسان نبوده و در توسعه سرمایه انسانی بچه‌ها و جوانان مزیت فوق‌العاده‌ای، به حساب می‌آید (کلمن، ۱۹۹۴: ۳۰۰)، از نظر او، سرمایه اجتماعی تنها در خانواده و در جامعه وجود دارد (کلمن، ۱۹۹۰: ۳۳۴).

از سوی دیگر، برای کلمن، سرمایه اجتماعی، با کاربرد آن، تعریف می‌شود و صرفاً یک موجودیت تنها، نیست، بلکه، مجموعه گوناگونی از موجودیت‌هاست که دو مشخصه مشترک دارند: در همه آنها جنبه‌ای از ساختار اجتماعی وجود دارد و همه آنها، تسریع‌کننده اعمال افرادی هستند که در داخل ساختار فعالند (کلمن، ۱۹۹۴: ۳۰۲).

---

۱. Fine
۲. Field
۳. Paxton
۴. Coleman

رابرت دی پاتنام^۱، دانشمند آمریکایی از منظر علوم سیاسی، سرمایه اجتماعی را به شرح زیر تعریف کرده است:

«سرمایه اجتماعی، اشاره کننده به مشخصات تشکیلات اجتماعی است، مشخصاتی، چون اعتماد، معیارها و شبکه‌ها، که می‌توانند، با تسریع فعالیت‌های هماهنگ شده، کارایی جامعه را بهبود بخشند» (پاتنام، ۱۹۹۳: ۱۶۷). پاتنام سه سال بعد یعنی در سال ۱۹۹۶، این تعریف را با مضمون زیر کمی تغییر داد:

«منظور من از سرمایه اجتماعی، مشخصات زندگی اجتماعی است (شبکه‌ها، معیارها و اعتماد) که سبب می‌شود تا شرکت کنندگان، در فعالیت مشترک کاراتری، برای تعقیب اهداف مشترک خود وارد شوند» (پاتنام، ۱۹۹۶: ۵۶). با توجه به تعریف دوم پاتنام، سه عنصر اولیه، تغییری نیافته‌اند، اما عنصری جدید، یعنی شرکت کنندگان، بدان افزوده گشت؛ بعدها، او هسته اصلی ایده سرمایه اجتماعی را شبکه‌های با ارزش قلمداد کرد که از طریق ارتباطات به بار می‌نشیند.

در رویکرد تحلیل شبکه، مفهوم سرمایه اجتماعی، بر منافع موجود در داخل شبکه‌های اجتماعی، تأکید دارد (گرانوویتز، ۱۹۷۳، ولمن و ورسلی، ۱۹۹۰، برت، ۱۹۹۲).

لین^۲، سرمایه اجتماعی را شامل سرمایه‌گذاری در روابط اجتماعی، توسط افراد که از طریق این روابط، می‌توانند، به منابع انباشته شده در شبکه دسترسی یافته و بازده مورد انتظارشان را به دست آورند (لین، ۲۰۰۰).

با توجه به تعاریف یاد شده، سرمایه اجتماعی را در دو بعد ساختار روابط اجتماعی و بعد شناختی، این گونه می‌توان تعریف کرد: سرمایه اجتماعی دو بعد دارد، که بعد ساختاری آن شبکه‌های رسمی و بعد شناختی آن نیز شامل شبکه‌های غیر

---

۱. putnam
۲. Line

رسمی است. از سوی دیگر چون شبکه‌های رسمی در برگیرنده وضعیت مشارکت فرد در انجمن‌ها و مؤسسات رسمی است، و شبکه‌های غیررسمی، دلالت بر مشارکت فرد در امور خیریه‌ای و همیارانه دارد، از این رو، سرمایه اجتماعی را می‌توان، شامل مشارکت‌های رسمی و غیررسمی نیز دانست.

کلمن سازمان اجتماعی را پدیدآورنده سرمایه اجتماعی در نظر می‌گیرد. وی معتقد است که سرمایه اجتماعی با کارکردش تعریف می‌شود، به زعم وی سرمایه اجتماعی شیء واحدی نیست بلکه انواع چیزهای گوناگون است که دو ویژگی مشترک دارند: همه آنها جنبه‌ای از ساخت اجتماعی هستند و کنش‌های معین افراد را در درون ساختار تسهیل می‌کنند. سرمایه‌های اجتماعی، مانند شکل‌های دیگر سرمایه، مولد است و دستیابی به هدف‌های معین را که در نبود آن دست یافتنی نخواهد بود، امکان‌پذیر می‌سازد (کلمن، ۱۳۷۷: ۶۴).

بورديو سرمایه اجتماعی را یکی از شکل‌های «سرمایه» می‌داند. سرمایه از نظر او سه شکل بنیادی دارد؛ «سرمایه اقتصادی» که قابل تبدیل شدن به پول است و به شکل حقوق مالکیت قابل نهادینه شدن است، «سرمایه فرهنگی» که در برخی شرایط به سرمایه اقتصادی تبدیل می‌شود و به شکل کیفیات آموزشی نهادینه می‌گردد و سرمایه اجتماعی که از تعهدات اجتماعی ساخته شده است و تحت برخی شرایط قابل تبدیل به سرمایه اقتصادی می‌باشد و یا ممکن است که در شکل یک عنوان اشرافی نهادینه شود (بورديو، ۱۹۸۵: ۲۴۳).

فوکویاما مانند پاتنام هنجارهای همیاری را شالوده سرمایه اجتماعی معرفی می‌نماید و می‌نویسد: فرض بر این است که سرمایه اجتماعی وجود هنجارهای رفتاری مبتنی بر تشریک مساعی را منعکس می‌کند. هنجارها و ارزش‌هایی که در این تعریف جا می‌گیرند از هنجار ساده مشترک بین دو دوست گرفته تا نظام‌های ارزشی پیچیده که مذاهب سازمان یافته ایجاد کرده‌اند، ادامه می‌یابد (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۷۰).

رابرت پاتنام

رابرت پاتنام از متخصصین اخیر سرمایه اجتماعی است. تأکید عمده وی به نحوه تأثیر سرمایه اجتماعی بر رژیم‌های سیاسی و نهادهای دموکراتیک گوناگون است. (فیلد، ۱۳۸۶: ۵۱). پاتنام سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیمی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع شده و در نهایت منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد. از نظر وی اعتماد و ارتباط متقابل اعضا در شبکه به عنوان منابعی هستند که در کنش‌های اعضا جامعه موجود می‌باشد. وی سرمایه اجتماعی را به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به توسعه سیاسی و اجتماعی در سیستم‌های گوناگون سیاسی می‌داند. تأکید وی بر مفهوم اعتماد بود و همین عامل است که می‌تواند با جلب اعتماد میان مردم و دولتمردان و نخبگان سیاسی، موجب توسعه سیاسی شود. بنابراین اعتماد منبع باارزشی از سرمایه محسوب می‌شود که اگر در حکومتی به میزان زیاد اعتماد وجود داشته باشد به همان میزان رشد سیاسی و توسعه اجتماعی هم بیشتر خواهد شد.

همچنین رابرت پاتنام اعتقاد دارد که سرمایه اجتماعی وجوه گوناگون سازمان اجتماعی، مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌هاست که می‌توانند با تسهیل اقدامات هماهنگ، کارآیی جامعه را بهبود بخشند. (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۸۵) به بیانی دقیق‌تر، سرمایه اجتماعی از طریق افزایش هزینه‌های بالقوه جداسدن؛ تقویت هنجارهای مستحکم بده بستان؛ تسهیل جریان اطلاعات، از جمله اطلاعات مربوط به شهرت کنشگران و تجسم موفقیت‌های گذشته، سعی دارد به تحقق کنش جمعی کمک کند (ابوالحسن تنهایی و حضرتی صومعه، ۱۳۸۸).

رابرت پاتنام موفقیت در غلبه بر معضلات عمل جمعی و فرصت طلبی را که در نهایت به ضرر خود افراد تمام می‌شود به زمینه اجتماعی گسترده آن مربوط می‌داند. به گونه‌ای که همکاری داوطلبانه در جامعه‌ای که سرمایه اجتماعی عظیمی را در شکل

هنجارهای عمل متقابل و شبکه‌های مشارکت مدنی به ارث برده، به‌ترصورت می‌گیرد. شبکه‌های مشارکت یکی از اشکال ضروری سرمایه اجتماعی می‌باشند و هرچه این شبکه‌ها در جامعه‌ای متراکم‌تر باشند احتمال همکاری شهروندان در جهت منافع متقابل بیشتر است. شبکه‌های مشارکت مدنی، هزینه‌های بالقوه عهدشکنی را در هر معامله‌ای افزایش می‌دهند. فرصت طلبی منفعی را که فرد انتظار دارد از دیگر معاملات همزمانش و معاملات آینده نصیبش شود به خطر می‌اندازد. شبکه‌های مشارکت مدنی در زبان تئوری بازی‌ها، تکراریونند درونی بازی‌ها را افزایش می‌دهند (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۹۷).

اعتماد باعث تسهیل همکاری می‌شود و هرچه اعتماد در جامعه‌ای بالاتر باشد احتمال همکاری هم بیشتر خواهد بود و خود همکاری نیز اعتماد ایجاد می‌کند. اعتماد که یکی از عناصر ضروری تقویت همکاری است عنصر غیراختیاری و ناآگاهانه نمی‌باشد. اعتماد مستلزم پیش بینی رفتار بازیگر مستقل است. «شما برای انجام دادن کاری صرفاً به این دلیل که فردی (یا نهادی) می‌گوید آن را انجام خواهد داد به او اعتماد نمی‌کنید، بلکه شما تنها به این دلیل به او اعتماد می‌کنید که با توجه به شناخت‌تان از خلق و خوی او، انتخاب‌های ممکن او، تبعات‌شان و توانایی او، حدس می‌زنید که او انجام دادن این کار را برخواهد گزید» (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۹۲). پاتنام در چگونگی فرایند تبدیل اعتماد فردی به اعتماد اجتماعی معتقد است که اعتماد اجتماعی (عمومی) در جوامع مدرن پیچیده از دو منبع مرتبط یعنی هنجارهای معامله متقابل و شبکه‌های مدنی ناشی می‌شود. وی در بحث تقدم و تاخر سه عامل یاد شده که منابع سرمایه اجتماعی را می‌سازند معتقد است: «اعتماد اجتماعی به هنجارهای معامله متقابل، شبکه‌های مشارکت مدنی و همکاری موفقیت‌آمیز متقابلاً یکدیگر را تقویت می‌کنند. وجود نهادهای همکاری جویانه کارآمد مستلزم مهارت‌ها و اعتماد بین اشخاص می‌باشد، اما آن مهارت‌ها و این اعتماد نیز به نوبه خود به وسیله همکاری سازمان یافته تلفیق می‌شوند. هنجارها و شبکه‌های مشارکت مدنی به رفاه اقتصادی

کمک می نمایند و به نوبه خود نیز توسط این رفاه تقویت می شوند» (پاتنام، ۳۰۹:۱۳۸۰).

پاتنام سپس تمایزی بین دو شکل اولیه سرمایه اجتماعی که عبارتند از سرمایه اجتماعی ارتباط دهنده (یا جامع) و درون گروهی (یا انحصاری) طرح می نماید. سرمایه اجتماعی درون گروهی، هویت های انحصاری را تقویت کرده و باعث حفظ همگنی می شود؛ و سرمایه اجتماعی ارتباط دهنده، افراد متعلق به تقسیمات اجتماعی متنوع را گرد هم می آورد. هر کدام از این اشکال برای رفع نیازهای متفاوتی سودمند می باشند. سرمایه اجتماعی درون گروهی، برای تقویت تعامل های خاص و انتقال همبستگی مفید است و همچنین در نقش یک نوع چسب قوی جامعه شناختی برای حفظ وفاداری درون گروهی قوی و تقویت هویت های مشخص، عمل می کند. اتصالات ارتباط دهنده، برای اتصال به ابزارها و امکانات خارجی و نشر اطلاعات مفیدند و یک بینش جامعه شناختی فراهم می آورند که می توانند هویت ها و تعاملات وسیع تری را به وجود آورند.

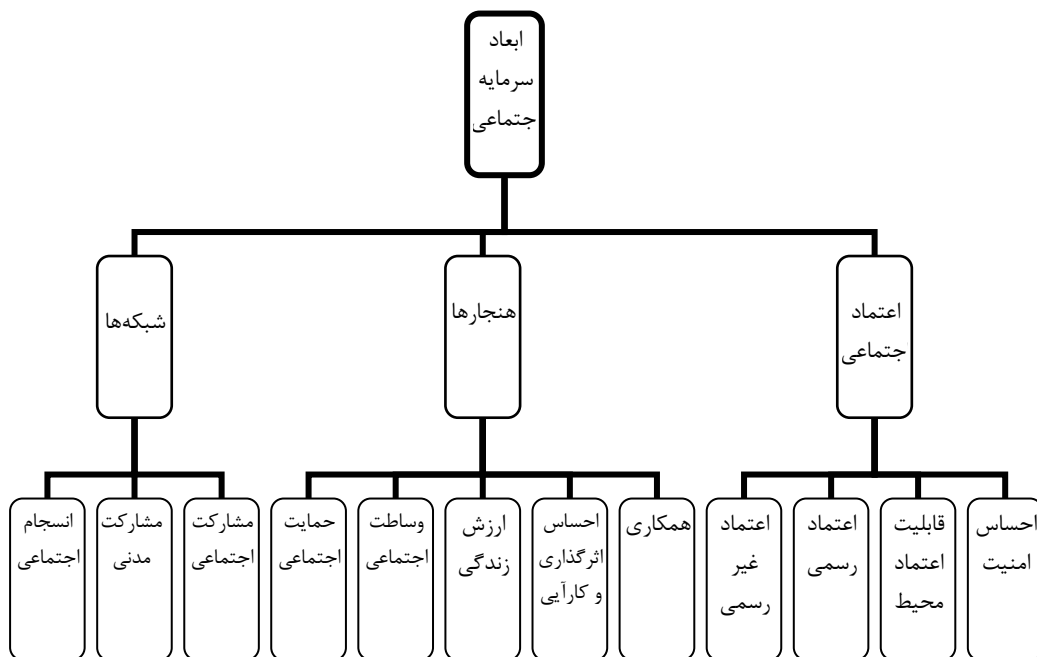
ذخایر سرمایه اجتماعی از قبیل اعتماد، هنجارها و شبکه ها، خود ضامن حسن اجرای خود هستند و انباشته می شوند. همکاری موفقیت آمیز در یک مورد، پیوندها و اعتماد، یعنی دارایی های اجتماعی ای را ایجاد می کند که همکاری های آتی درباره موضوعاتی که ارتباط با آن مورد ندارد را تسهیل می کند. صاحبان سرمایه اجتماعی نیز همچون صاحبان سرمایه های متعارف سعی در افزایش آن دارند (ابوالحسن تنهایی و حضرتی صومعه، ۱۳۸۸).

با توجه به مباحث نظری ارائه شده، می توان به طور کلی برآیند نظرات بوردیو، کلمن، پاتنام و فوکویاما را در خصوص ابعاد سرمایه اجتماعی در جدول زیر نمایش داد.

جدول ۱- ابعاد سرمایه اجتماعی از نظر صاحب نظران

صاحب نظر	ابعاد
بورديو	ارتباطات اجتماعی، مقبولیت و احترام، تعهدات اجتماعی، شبکه‌های مشارکت مدنی
کلمن	ارتباطات خویشاوندی
پاتنام	تشکیلات اجتماعی، اعتماد (فردی، اجتماعی)، هنجارهای معامله متقابل، شبکه‌های مشارکت مدنی، همکاری داوطلبانه
فوکویاما	هنجارهای همیاری

بر اساس ابعاد مشخص شده سرمایه اجتماعی که در جدول ۱ درج شده‌اند مدل نظری تحقیق به شرح زیر ارائه می‌گردد:

شکل ۱- مدل نظری تحقیق

اهداف تحقیق:

الف) اهداف کلی:

- مطالعه میزان اجتماعی معلمان بر اساس دوره‌ی تحصیلی و منطقه آموزشی؛
- مطالعه تفاوت میزان سرمایه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی سه گانه (ابتدایی، راهنمایی، متوسطه).

ب) اهداف جزئی:

- مطالعه میزان سرمایه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی سه گانه؛
  - مطالعه میزان سرمایه اجتماعی معلمان مناطق گوناگون آموزشی استان؛
  - مطالعه میزان ابعاد گوناگون اجتماعی (اعتماد، هنجارها، شبکه‌های اجتماعی) بین معلمان دوره‌های تحصیلی سه گانه؛
  - مطالعه میزان ابعاد گوناگون اجتماعی (اعتماد، هنجارها، شبکه‌های اجتماعی) بین معلمان مناطق گوناگون آموزشی استان؛
  - مطالعه تفاوت میزان اعتماد اجتماعی بین معلمان دوره‌های تحصیلی سه گانه؛
  - مطالعه تفاوت ساختار شبکه اجتماعی بین معلمان دوره‌های تحصیلی سه گانه؛
  - مطالعه تفاوت میزان هنجارهای اجتماعی بین معلمان دوره‌های تحصیلی سه گانه؛
- گانه؛
- مطالعه تفاوت میزان سرمایه اجتماعی بین معلمان دوره‌های تحصیلی سه گانه؛
  - مطالعه تفاوت میزان سرمایه اجتماعی بین معلمان با توجه به متغیرهای زمینه‌ای (جنس، وضعیت تأهل، میزان تحصیلات، منطقه آموزشی و رشته‌ی تحصیلی دانشگاهی)؛
- مطالعه همبستگی بین سن معلمان و میزان اجتماعی آنان.

سؤالات تحقیق

- میزان سرمایه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی سه‌گانه تا چه اندازه است؟
- میزان سرمایه اجتماعی معلمان مناطق گوناگون آموزشی استان تا چه اندازه است؟
- میزان ابعاد گوناگون اجتماعی (اعتماد، هنجارها، شبکه‌های اجتماعی) بین معلمان دوره‌های تحصیلی سه‌گانه تا چه اندازه است؟
- میزان ابعاد گوناگون اجتماعی (اعتماد، هنجارها، شبکه‌های اجتماعی) بین معلمان مناطق گوناگون آموزشی استان تا چه اندازه است؟

فرضیات

- بین میزان اعتماد اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی سه‌گانه، تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛
- بین میزان ساختار شبکه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی سه‌گانه، تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛
- بین میزان هنجارهای اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی سه‌گانه، تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛
- بین میزان سرمایه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی سه‌گانه، تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛
- بین میزان سرمایه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی سه‌گانه با توجه به متغیرهای زمینه‌ای (جنس، وضعیت تأهل، میزان تحصیلات، منطقه آموزشی و رشته‌ی تحصیلی دانشگاهی) تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛
- بین سن معلمان و میزان اجتماعی آنان همبستگی معنی‌داری وجود دارد.

تعریف مفاهیم:

اعتماد اجتماعی: انتظارات و تعهدات اکتسابی و تأیید شده به لحاظ اجتماعی است که افراد نسبت به یکدیگر، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با زندگی اجتماعی شان دارند. اعتماد اجتماعی در چهار نوع اعتماد رسمی، اعتماد غیررسمی و اعتماد محیطی و احساس امنیت مورد سنجش قرار گرفته است.

شبکه اجتماعی: شامل گستره ای از مشارکت در قالب مشارکت اجتماعی، مشارکت مدنی و انسجام اجتماعی بین افراد می‌باشد

هنجار اجتماعی: هنجارهای اجتماعی شامل همکاری، احساس اثرگذاری و کارایی، ارزش زندگی، وساطت اجتماعی و حمایت اجتماعی می‌باشد.

روش تحقیق

روش تحقیق مورد استفاده در این مطالعه از نوع پیمایشی می‌باشد. تحقیق پیمایشی توصیفی است از نگرش و رفتار جمعیتی بر اساس انتخاب نمونه‌ای تصادفی و معرفی از افراد آن جمعیت و پاسخ آنها به یک رشته سؤال (بیکر، ۱۳۷۷: ۲۰).

در این مطالعه جامعه آماری شامل تمام معلمان استان ایلام که کار آموزشی انجام می‌دهند، می‌باشد. بر اساس اطلاعات و داده‌های سازمان آموزش و پرورش استان ایلام، تعداد معلمان استان ایلام در دوره‌های گوناگون تحصیلی در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۸۹ بالغ بر ۷۴۰۲ نفر است.

جهت بدست آوردن حجم نمونه از فرمول نمونه‌گیری کوکران استفاده شده است.

$$n = \frac{Nt^2pq}{Nd^2 + t^2pq} = \frac{(3298) \times (1.96)^2 \times (.5) \times (05)}{(3298) \times (.05)^2 + (1.96)^2 \times (05) \times (05)} = 344 \cong 350$$

در این مطالعه برای رسیدن به نمونه آماری، از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی متناسب با حجم استفاده شده است. در این روش مناطق چهارده گانه آموزشی به عنوان طبقات در نظر گرفته شده است و سپس از هر منطقه آموزشی متناسب با حجم جامعه آماری منطقه آموزشی، نمونه مورد نظر انتخاب گردیده است. به منظور جمع آوری اطلاعات از ابزار پرسشنامه طراحی شده توسط محقق استفاده شده است. برای این که بتوان نسبت به دقت این ابزار اطلاع پیدا کرد، لازم است که روایی و اعتبار آن مورد آزمون قرار گیرد.

پایایی^۱

برای محاسبه ضریب پایایی شیوه‌های گوناگونی وجود دارد که در مطالعه حاضر از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. مقدار شاخص پایایی بین صفر و یک در نوسان است. پس از ورود اطلاعات مربوط به ۳۰ پرسشنامه در نرم افزار spss، نتایج آزمون آلفای کرونباخ در جدول ۲ آمده است که نشانگر پایایی مفاهیم اندازه‌گیری شده است.

جدول ۲- مقدار آلفای کرونباخ برای مفاهیم اندازه‌گیری شده

ردیف	مفهوم	تعداد گویه	مقدار آلفا
۱	اعتماد اجتماعی	۲۷	۰/۸۲
۲	هنجارهای اجتماعی	۱۳	۰/۷۵
۳	شبکه‌های اجتماعی	۱۶	۰/۸۱

---

۱. Reliability

اعتبار^۱

مطالعه حاضر مبتنی بر اعتبار سازه‌ای است. بنابراین در مدل اندازه‌گیری لیزرل ضرایب مشاهده شده بر روی متغیر پنهان به عنوان اعتبار آن شاخص در نظر گرفته شده است. هر چه ضرایب بدست آمده بالاتر باشد، اعتبار سازه افزایش می‌یابد. همچنین پس از طراحی مقدماتی پرسشنامه، سؤالات آن در اختیار برخی از کارشناسان و پژوهشگران مرتبط با موضوع قرار گرفته و پس از اصلاحات لازم در جملات از اعتبار صوری استفاده شده است.

یافته‌ها

۵۱/۷ درصد پاسخگویان مرد و ۴۸/۳ درصد را زنان تشکیل می‌دهند. لازم به ذکر است که نسبت جنسی در بین معلمان استان ایلام ۱۰۸ است. ۱۲ درصد پاسخگویان مجرد و ۸۸ درصد آنها متأهل هستند. ۲/۶ درصد پاسخگویان دارای مدرک دیپلم، ۳۰ درصد فوق دیپلم، ۵۷/۷ درصد لیسانس و ۹/۷ درصد نیز دارای مدرک فوق لیسانس و بالاترند. ۳۳/۴ درصد آنها در مقطع ابتدایی، ۲۷/۴ در مقطع راهنمایی و ۳۹/۱ درصد در مقطع متوسطه مشغول به تدریس می‌باشند.

متوسط میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه در یک طیف ۵ قسمتی به ترتیب ۳/۲، ۲/۸ و ۲/۷ است. متوسط میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان در یک طیف ۵ قسمتی، ۲/۹ بوده که متوسط به بالا است.

متوسط میزان سرمایه اجتماعی معلمان در بین مناطق و شهرستان‌های مورد بررسی به ترتیب موسیان (۳/۵)، دره‌شهر (۳/۳)، ملکشاهی (۳/۲)، زرین‌آباد (۳/۱)، ایوان (۳)، ایلام (۲/۷) و هلیلان (۱/۵) است.

متوسط میزان اعتماد اجتماعی معلمان در یک طیف ۵ قسمتی ۳/۲ بدست آمده است. متوسط میزان اعتماد اجتماعی در بین معلمان ابتدایی، راهنمایی و متوسطه در یک طیف ۳ قسمتی به ترتیب ۳/۴، ۳/۱ و ۳ است. اعتماد رسمی در بین معلمان نشان می‌دهد که ۳۱ درصد معلمان اعتماد رسمی پایین، ۵۲/۵ درصد اعتماد رسمی متوسط و ۱۶/۶ درصد اعتماد رسمی بالایی داشته‌اند. ۱۱/۹ درصد معلمان اعتماد غیررسمی پایین، ۴۸/۱ درصد اعتماد غیررسمی متوسط و ۴۰ درصد اعتماد غیررسمی بالایی داشته‌اند. ۵ درصد معلمان قابل اعتماد بودن محیط را پایین، ۴۰/۱ درصد متوسط و ۵۵ درصد آنها این اعتماد را بالا دانسته‌اند.

متوسط میزان اعتماد اجتماعی معلمان در بین مناطق و شهرستان‌های مورد بررسی به ترتیب موسیان (۳/۹)، ملکشاهی (۳/۶)، زرین‌آباد (۳/۶)، دره‌شهر (۳/۴)، ایوان (۳/۲)، ایلام (۲/۹) و هلیلان (۲/۱) است.

متوسط رعایت هنجارهای اجتماعی معلمان در یک طیف ۵ قسمتی ۲/۸ بدست آمده است. متوسط میزان هنجارهای اجتماعی در بین معلمان ابتدایی، راهنمایی و متوسطه در یک طیف ۵ قسمتی به ترتیب ۳/۱، ۲/۸ و ۲/۶ است.

متوسط میزان هنجارهای اجتماعی معلمان در بین مناطق و شهرستان‌های مورد بررسی به ترتیب موسیان (۳/۲)، ملکشاهی (۳/۲)، دره‌شهر (۳/۲)، ایوان (۲/۹)، ایلام (۲/۷)، زرین‌آباد (۲/۵) و هلیلان (۱/۲) است.

متوسط میزان شبکه‌های اجتماعی معلمان در یک طیف ۵ قسمتی ۲/۷ بدست آمده است. متوسط میزان شبکه‌های اجتماعی در بین معلمان ابتدایی، راهنمایی و متوسطه در یک طیف ۵ قسمتی به ترتیب ۲/۸، ۲/۶ و ۲/۵ است.

متوسط میزان شبکه‌های اجتماعی معلمان در بین مناطق و شهرستان‌های مورد بررسی به ترتیب موسیان (۲/۸)، ملکشاهی (۲/۸)، دره‌شهر (۲/۸)، ایوان (۲/۸)، زرین‌آباد (۲/۶)، ایلام (۲/۶) و هلیلان (۱/۵) است.

بررسی فرضیات

فرضیه شماره ۱- بین میزان اعتماد اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی (ابتدایی، راهنمایی، متوسطه) تفاوت معنی داری وجود دارد.

نتایج آزمون تحلیل واریانس یک طرفه نشان می‌دهد، که میزان اعتماد اجتماعی در بین معلمان مقاطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه تفاوت معنی داری با یکدیگر دارد. مقدار آماره F برابر ۷/۶۰۷ و سطح معنی داری آن ۰/۰۰۱ است بنابراین فرض آماری H_1 مورد تأیید قرار می‌گیرد. جدول ۳ نتایج یاد شده را نشان می‌دهد.

جدول ۳- تحلیل واریانس اعتماد اجتماعی در بین معلمان دوره‌های تحصیلی

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	مقدار F	سطح معنی داری
بین گروهی	۴۳۷۴. ۴۹۲	۲	۲۱۸۷. ۲۴۶	۷/۶۰۷	۰/۰۰۱
درون گروهی	۹۹۷۶۹. ۴۷۶	۳۴۷	۲۸۷. ۵۲۰		
کل	۱۰۴۱۴۳. ۹۶۹	۳۴۹	-----		

آزمون تعقیبی شفه نشان می‌دهد، که میزان اعتماد اجتماعی معلمان مقطع راهنمایی و متوسطه تفاوت معنی داری با یکدیگر ندارد ولی میزان اعتماد اجتماعی معلمان مقطع ابتدایی تفاوت معنی داری با معلمان مقطع راهنمایی و متوسطه دارد.

فرضیه شماره ۲- بین میزان ساختار شبکه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی (ابتدایی، راهنمایی، متوسطه) تفاوت معنی داری وجود دارد.

به منظور بررسی تفاوت در ساختار شبکه‌های اجتماعی معلمان، از آزمون تحلیل واریانس یک طرفه استفاده شده است. مقدار آماره F برابر ۵/۵۱۴ و سطح معنی داری آن ۰/۰۰۴ بدست آمده که نشانگر تأیید فرض آماری H_1 است. جدول ۴ نتایج یاد شده را نشان می‌دهد.

جدول ۴- تحلیل واریانس شبکه اجتماعی در بین معلمان دوره‌های تحصیلی

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	مقدار F	سطح معنی‌داری
بین گروهی	۱۶۷۵. ۴۳۰	۲	۸۳۷. ۷۱۵	۵/۵۱۴	۰/۰۰۴
درون گروهی	۵۲۷۱۴. ۲۸۴	۳۴۷	۱۵۱. ۹۱۴		
کل	۵۴۳۸۹. ۷۱۴	۳۴۹	----		

برای پی بردن به تفاوت ساختار شبکه اجتماعی در بین معلمان سه مقطع تحصیلی از آزمون تعقیبی شفه استفاده شده است. نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری بین معلمان مقطع راهنمایی و متوسطه وجود ندارد ولی بین معلمان مقطع ابتدایی با معلمان راهنمایی و متوسطه تفاوت معنی‌داری از نظر ساختار شبکه اجتماعی وجود دارد.

فرضیه شماره ۳- بین میزان هنجارهای اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی (ابتدایی، راهنمایی، متوسطه) تفاوت معنی‌داری وجود دارد.

به منظور بررسی این فرضیه از آزمون تحلیل واریانس یک طرفه استفاده شده است. نتایج آزمون در جدول ۵ آورده شده است. مقدار F برابر ۷/۲۵۰ و سطح معنی‌داری آن ۰/۰۰۱ است بنابراین فرض آماری H_1 پذیرفته شده است.

جدول ۵- تحلیل واریانس هنجارهای اجتماعی در بین معلمان دوره‌های تحصیلی

منبع تغییرات	مجموع	درجه	میانگین	مقدار F	سطح
--------------	-------	------	---------	---------	-----

بررسی میزان سرمایه اجتماعی معلمان ... ۱۴۳

معنی داری		مربعات	آزادی	مربعات	
۰/۰۰۱	۷/۲۵۰	۷۳۳. ۹۴۸	۲	۱۴۶۷. ۸۹۵	بین گروهی
		۱۰۱. ۲۳۴	۳۴۷	۳۵۱۲۸. ۱۷۳	درون گروهی
		-----	۳۴۹	۳۶۵۹۶. ۰۶۹	کل

پس از پذیرش و تأیید فرض آماری H_1 ، از آزمون تعقیبی شفه به منظور تقسیم‌بندی گروه‌ها استفاده می‌شود. آزمون شفه نشان می‌دهد که میزان هنجارهای اجتماعی معلمان مقطع متوسطه و ابتدایی تفاوت معنی‌داری با یکدیگر دارند ولی تفاوتی در بین معلمان راهنمایی با معلمان ابتدایی و متوسطه مشاهده نشده است.

فرضیه شماره ۴- بین میزان سرمایه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی

(ابتدایی، راهنمایی، متوسطه) تفاوت معنی‌داری وجود دارد.

از آزمون تحلیل واریانس یک طرفه برای بررسی این فرضیه استفاده می‌شود. مقدار F برابر ۹/۰۴۵ و سطح معنی‌داری آن ۰/۰۰۰ است، بنابراین فرضیه آماری H_1 مورد تأیید قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه تفاوت معنی‌داری با یکدیگر دارد. نتایج یاد شده در جدول ۶ آورده شده است.

جدول ۶- تحلیل واریانس سرمایه اجتماعی در بین معلمان دوره‌های تحصیلی

سطح معنی‌داری	مقدار F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	منبع تغییرات
۰/۰۰۰	۹/۰۴۵	۱۰۱۵۰. ۹۰۴	۲	۲۰۳۰۱. ۸۰۸	بین گروهی
		۱۱۲۲. ۲۶۲	۳۴۷	۳۸۹۴۲۴. ۷۶۶	درون گروهی
		-----	۳۴۹	۴۰۹۷۲۶. ۵۷۴	کل

پس از پذیرش فرض آماری H_1 از آزمون تعقیبی شفه استفاده شده است. نتایج آزمون شفه نشان می‌دهد که میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان مقطع ابتدایی تفاوت معنی‌داری با معلمان مقطع راهنمایی و متوسطه دارد.

فرضیه شماره ۵- بین میزان سرمایه اجتماعی معلمان دوره‌های تحصیلی (ابتدایی، راهنمایی، متوسطه) و متغیرهای زمینه‌ای تفاوت معنی‌داری وجود دارد. متغیرهای زمینه‌ای شامل متغیرهای جنسیت، وضعیت تأهل، سن، سنوات خدمت، میزان تحصیلات، رشته تحصیلی، منطقه آموزشی، تعداد نفرات خانوار و میزان درآمد ماهیانه خانوار می‌باشد. در این بخش رابطه متغیرهای زمینه‌ای با متغیر وابسته مورد اندازه‌گیری قرار می‌گیرد.

فرضیه ۵-۱- بین جنسیت و میزان سرمایه اجتماعی تفاوت معنی‌داری وجود دارد. با توجه به این که سطح سنجش متغیر جنسیت، اسمی دو مقوله‌ای است برای بررسی این فرضیه از آزمون تی مستقل استفاده می‌شود. در جدول ۷، بر اساس آزمون لون از سطر برابری واریانس‌ها استفاده می‌شود. مقدار t برابر $۳/۴۷۵-$ و سطح معنی‌داری آن $۰/۰۰۱$ است بنابراین بین جنسیت و میزان سرمایه اجتماعی تفاوت معنی‌داری وجود دارد. میانگین سرمایه اجتماعی در بین زنان بیش از مردان بوده است.

جدول ۷- آزمون تی مستقل برای بررسی رابطه جنسیت و سرمایه اجتماعی

آزمون تی برای برابری میانگین‌ها			آزمون لون برای برابری واریانس‌ها		سرمایه اجتماعی
سطح معنی‌داری	درجه آزادی	مقدار t	سطح معنی‌داری	مقدار F	
۰/۰۰۱	۳۴۸	-۳/۴۷۵	۰/۶۶۳	۰/۱۹۰	برابری واریانس‌ها
۰/۰۰۱	۳۴۵/۳	-۳/۴۷۵	-----	-----	عدم برابری واریانس‌ها

فرضیه ۵-۲- بین وضعیت تأهل و میزان سرمایه اجتماعی تفاوت معنی داری وجود دارد.

به منظور بررسی تفاوت میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان مجرد و متأهل از آزمون t مستقل استفاده می شود. با توجه به معنی داری آزمون لون، از عدم برابری واریانس ها استفاده می شود. مقدار t بدست آمده برابر ۰/۸۸۰- و سطح معنی داری آن ۰/۳۸۳ است بنابراین فرض آماری H_۱ رد می شود و تفاوت معنی داری مشاهده نشده است. نتایج یاد شده در جدول ۸ آورده شده است.

جدول ۸- آزمون تی مستقل برای بررسی رابطه وضعیت تأهل و سرمایه اجتماعی

آزمون تی برای برابری میانگین ها		آزمون لون برای برابری واریانس ها			
سطح معنی داری	درجه آزادی	مقدار t	سطح معنی داری	مقدار F	
۰/۲۵۲	۳۴۶	-۱/۱۴۸	۰/۰۰۱	۱۱/۵۳۳	برابری واریانس ها
۰/۳۸۳	۴۶/۶۷۸	-۰/۸۸۰	-----	-----	عدم برابری واریانس ها

فرضیه ۵-۳- بین سن، سنوات خدمت، تعداد نفرات خانوار، میزان درآمد ماهیانه خانوار و سرمایه اجتماعی رابطه معنی داری وجود دارد.

سطح سنجش متغیر مستقل فاصله ای و سطح سنجش متغیر وابسته (سرمایه اجتماعی) نیز فاصله ای است بنابراین از ضریب همبستگی پیرسون برای بررسی رابطه معنی داری استفاده می شود. بر اساس نتایج جدول ۹، فقط رابطه بین سن و سرمایه اجتماعی معنی دار و مثبت بوده است (مقدار ضریب برابر ۰/۱۲۷ و سطح معنی داری ۰/۰۱۸). رابطه بقیه متغیرهای مستقل زمینه ای با متغیر وابسته معنی دار نبوده است.

جدول ۹- رابطه بین سن، سنوات خدمت، تعداد نفرات خانوار، میزان درآمد ماهیانه

خانوار و سرمایه اجتماعی

نتیجه آزمون آماری	سطح معنی‌داری	مقدار آماره	نوع آزمون	سرمایه اجتماعی / متغیرهای مستقل
معنی‌دار است.	۰/۰۱۸	۰/۱۲۷	همبستگی پیرسون	سن
معنی‌دار نیست.	۰/۶۴۷	۰/۰۲۵	همبستگی پیرسون	سنوات خدمت
معنی‌دار نیست.	۰/۴۸۷	۰/۰۳۷	همبستگی پیرسون	تعداد نفرات خانوار
معنی‌دار نیست.	۰/۱۱۴	۰/۰۸۶	همبستگی پیرسون	میزان درآمد ماهیانه خانوار

فرضیه ۵-۷- بین میزان تحصیلات و سرمایه اجتماعی تفاوت معنی‌داری وجود

دارد.

به منظور بررسی تفاوت میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان با تحصیلات گوناگون، از تحلیل واریانس یک طرفه استفاده می‌شود. نتایج جدول ۱۰ نشانگر تفاوت معنی‌دار بین میزان تحصیلات و سرمایه اجتماعی است، زیرا مقدار F برابر ۴/۲۷۳ و سطح معنی‌داری برابر ۰/۰۰۶ است.

جدول ۱۰- تحلیل واریانس سرمایه اجتماعی در بین معلمان با تحصیلات متفاوت

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	مقدار F	سطح معنی‌داری
بین گروهی	۱۴۶۳۹. ۱۱۱	۳	۴۸۷۹. ۷۰۴	۴/۲۷۳	۰/۰۰۶
درون گروهی	۳۹۵۰۸۷. ۴۶۴	۳۴۶	۱۱۴۱. ۸۷۱		
کل	۴۰۹۷۲۶. ۵۷۴	۳۴۹	-----		

فرضیه ۵-۸- بین منطقه آموزشی و سرمایه اجتماعی تفاوت معنی داری وجود دارد. مناطق آموزشی نمونه گیری شده، ۷ منطقه و شهرستان می باشند. برای بررسی تفاوت سرمایه اجتماعی در بین مناطق آموزشی، از تحلیل واریانس یک طرفه استفاده می شود. نتایج جدول ۱۱ نشانگر پذیرش فرضیه آماری H_1 است زیرا مقدار آماره F برابر ۱۶/۹۷۵ و سطح معنی داری برابر ۰/۰۰۰ است.

جدول ۱۱- تحلیل واریانس سرمایه اجتماعی در بین معلمان مناطق گوناگون آموزشی

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	مقدار F	سطح معنی داری
بین گروهی	۹۳۸۰۹. ۱۷۰	۶	۱۵۶۳۴. ۸۶۲	۱۶/۹۷۵	۰/۰۰۰
درون گروهی	۳۱۵۹۱۷. ۴۰۴	۳۴۳	۹۲۱. ۰۴۲		
کل	۴۰۹۷۲۶. ۵۷۴	۳۴۹	-----		

فرضیه ۵-۹- بین رشته تحصیلی دانشگاه و سرمایه اجتماعی تفاوت معنی داری وجود دارد.

با توجه به تقسیم بندی رشته تحصیلی معلمان، به سه رشته علوم انسانی، علوم پایه و فنی و مهندسی، از آزمون تحلیل واریانس یک طرفه استفاده می شود. بر اساس نتایج جدول ۱۲، مقدار آماره H برابر ۴/۰۳۰ و سطح معنی داری برابر با ۰/۰۱۹ است بنابراین فرض آماری H_1 مورد تأیید قرار می گیرد.

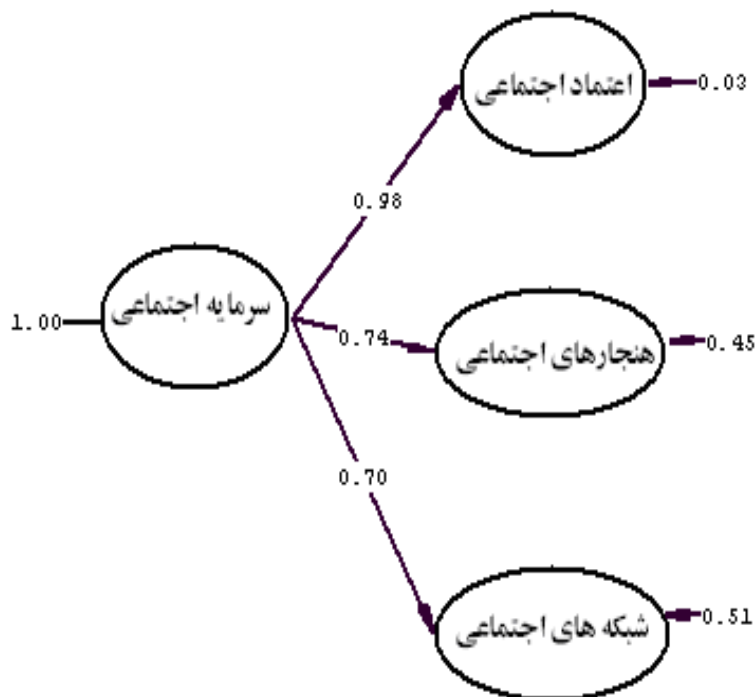
جدول ۱۲- تحلیل واریانس سرمایه اجتماعی در بین معلمان رشته های تحصیلی گوناگون

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	مقدار F	سطح معنی داری
بین گروهی	۲. ۹۵۰	۲	۱. ۴۷۵	۴/۰۳۰	۰/۰۱۹
درون گروهی	۱۲۳. ۶۹۵	۳۳۸	۰. ۳۶۶		

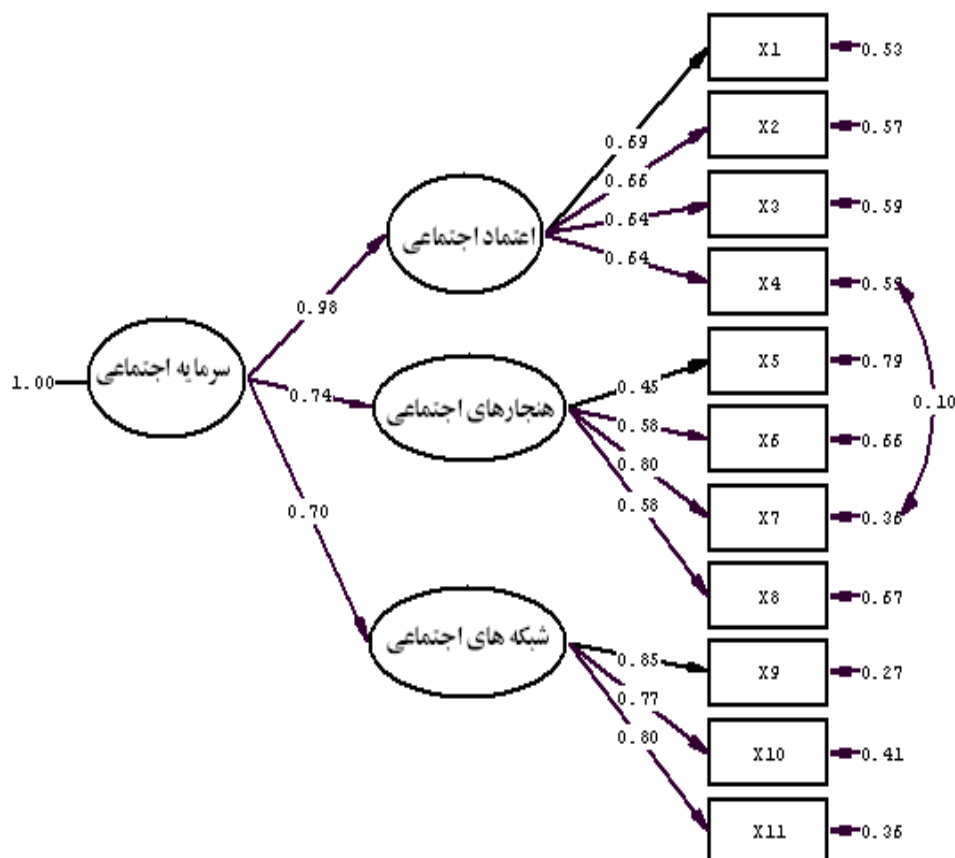
		-----	۳۴۰	۱۲۶. ۶۴۵	کل
--	--	-------	-----	----------	----

بررسی مدل مفهومی

علاوه بر تحلیل دو متغیره، لازم است روابط بین متغیرهای مشاهده‌پذیر و پنهان و روابط ساختاری مورد بررسی قرار گیرند. به منظور رسیدن به این هدف، با استفاده از نرم‌افزار لیزرل، مدل مفهومی تحقیق بر اساس داده‌های جمع‌آوری شده مورد آزمون قرار می‌گیرد. پس از ورود اطلاعات در نرم‌افزار لیزرل و تعریف متغیرها، مدل زیر بدست آمده که در ادامه شاخص‌های مدل مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

Chi-Square=53.92, df=40, P-value=0.06971, RMSEA=0.032

Chi-Square=53.92, df=40, P-value=0.06971, RMSEA=0.032

معیارهای نیکویی برازش مدل با داده‌ها

شاخص‌های برازندگی برای مدل‌های معادلات ساختاری، متنوع و گوناگون‌اند که با گذشت زمان دائماً در حال توسعه و تکامل‌اند. اما این شاخص‌ها به شیوه‌های گوناگونی طبقه‌بندی شده‌اند که عمده‌ترین آنها متعلق به «مارش و همکاران» است که آنها را به مطلق و نسبی تقسیم‌بندی کرده‌اند. شاخص GFI و AGFI بین صفر و یک متغیر هستند و هر چه به عدد یک نزدیکتر باشند نیکویی برازش مدل با داده‌های

مشاهده شده بیشتر است (قاضی طباطبایی، ۱۳۷۷:۱۰۳). بر اساس مدل طراحی شده، مقدار شاخص GFI، ۰/۹۷ است بنابراین مدل دارای برازش نسبتاً خوبی است و مقدار شاخص AGFI بعنوان تصحیح یافته شاخص GFI، ۰/۹۵ است. معیار RMR معیاری است برای اندازه‌گیری متوسط باقیمانده‌ها و تنها در ارتباط با اندازه واریانس و کوواریانس قابل تفسیر است. مقدار این شاخص در مطالعه حاضر، ۰/۲۳ است. هر چه RMR برای مدل مورد آزمون به صفر نزدیک‌تر باشد، مدل مورد نظر برازش بهتری دارد. شاخص SRMR، به عنوان استاندارد شده RMR از دقت بیشتری برخوردار است و مقدار آن وقتی برابر صفر است که مدل به گونه کامل برازش یافته باشد در مدل طراحی شده مقدار SRMR برابر با ۰/۰۳۲ بوده است.

یکی دیگر از آماره‌هایی که به منظور برازش کلی مدل بکار می‌رود، کمیت «خی-دو» است. معمولاً مقادیر بزرگ «خی-دو» حاکی از برازش بد و مقادیر کوچک «خی-دو» نشان از خوبی برازش مدل دارد. برای قضاوت در مورد کوچکی و بزرگی «خی-دو» باید از درجه آزادی و P-Value استفاده نمود (سلطانی تیرانی، ۱۳۷۸ : ۱۲۵). بدین منظور از شاخص نسبی «خی-دو» استفاده می‌شود که ارزش عددی آن در مدل مورد نظر ۱/۳۵ است که این عدد با گفته «هورمن و گارسون» همخوانی دارد. بنابراین براساس «خی-دو» بدست آمده می‌توان گفت که مدل از برازش مناسبی برخوردار است. جدول ۱۳، آزمون نیکویی برازش ساختار نظری مطرح شده با داده‌های مشاهده شده و اعتبار سازه‌ای وسیله‌اندازه‌گیری را نشان می‌دهد.

بنتلر و بونت (۱۹۸۰) مقدار NFI برابر یا بزرگتر از ۰/۹ را در مقایسه با مدل صفر به عنوان شاخص خوبی برای برازندگی مدل‌های نظری توصیه کرده‌اند. در مدل طراحی شده مقدار این شاخص برابر با ۰/۹۸ بوده است. مقدار شاخص IFI باید دست کم ۰/۹۰ باشد که در مدل طراحی شده مقدار این شاخص برابر با ۰/۹۹ بوده است.

جدول ۱۳- آزمون نیکویی برازش ساختار نظری با داده‌های مشاهده شده

Latent Variables Model (Multiple items per construct)									
Path	Standardized path estimates					مقدار t	نتیجه رابطه		
Γ_{21}	*۰/۹۸					۱۱/۴۰	معنی دار است.		
Γ_{31}	*۰/۷۴					۶/۸۶	معنی دار است.		
Γ_{41}	*۰/۷۰					۱۰/۸۶	معنی دار است.		
Latent Variables Model	X ²	df	GFI	AGFI	R. MR	SRMR	NFI	IFI	P-Value
	۵۳/۹۲	۴۰	۰/۹۷	۰/۹۵	۰/۲۳	۰/۰۳۲	۰/۹۸	۰/۹۹	۰/۰۷

با توجه به جدول ۱۳، روابط بین مفاهیم نهفته سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی معنی دار است. مقادیر t و ضرایب استاندارد شده معنی دار بودن رابطه را تأیید می‌کنند. ضریب بین سرمایه اجتماعی و اعتماد اجتماعی برابر با ۰/۹۸، ضریب بین سرمایه اجتماعی و هنجارهای اجتماعی برابر با ۰/۷۴ و ضریب بین سرمایه اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی برابر با ۰/۷۰ است.

بحث و نتیجه‌گیری

چارچوب نظری تحقیق بیشتر متکی بر آراء پاتنام، بوردیو و فوکویاما بود. در نظریه پاتنام مهمترین ابعاد سرمایه اجتماعی را مولفه‌هایی مانند: اعتماد، معیارها و شبکه‌های اجتماعی تشکیل می‌دادند. در رویکرد تحلیل شبکه، مفهوم سرمایه اجتماعی، بر منافع موجود در داخل شبکه‌های اجتماعی، تأکید دارد. از نظر پاتنام، مشارکت اجتماعی هزینه‌های بالقوه عهد شکنی را افزایش می‌دهد. اعتماد نیز باعث تسهیل همکاری می‌شود. هر چه اعتماد بیشتر باشد احتمال همکاری نیز افزایش خواهد یافت. یکی از

مهمترین اشکال سرمایه از نظر بورديو، سرمایه فرهنگی است که در قالب نهادهای آموزشی و تربیتی نمود می‌یابد و نهاد آموزش و پرورش می‌تواند خاستگاه این نوع از سرمایه که مبتنی بر تعهدات اجتماعی است، باشد

فوکویاما مانند پاتنام هنجارهای همیاری را شالوده سرمایه اجتماعی معرفی می‌نماید و می‌نویسد: فرض بر این است که سرمایه اجتماعی وجود هنجارهای رفتاری مبتنی بر تشریک مساعی را منعکس می‌کند. هنجارها و ارزش‌هایی که در این تعریف جا می‌گیرند از هنجار ساده مشترک بین دو دوست گرفته تا نظام‌های ارزشی پیچیده که مذاهب سازمان یافته ایجاد کرده‌اند، ادامه می‌یابند (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۷۰). بر اساس چنین رهیافت‌های نظری، میزان سرمایه اجتماعی معلمان مورد بررسی قرار گرفت و به یافته زیر منجر گشت. از آن جا که ماهیت تحقیق توصیفی است بنابراین ربط تئوریک چندانی نمی‌توان بین چارچوب نظری و یافته‌ها به وجود آورد چون چارچوب نظری ارائه شده صرفاً برای شاخص سازی مورد استفاده قرار گرفته است .

سؤال اصلی این مقاله، میزان سرمایه اجتماعی و ابعاد آن در بین معلمان استان ایلام است. اندازه‌گیری مفهوم سرمایه اجتماعی در این مطالعه بر اساس شاخص‌های اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی صورت گرفت. متوسط میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان استان ایلام در یک طیف ۵ قسمتی، ۲/۹ بوده که متوسط به بالا است. البته یافته‌های پژوهشی حسینی و دیگران (۱۳۸۶) نشان می‌دهد که استان ایلام بالاترین میانگین سرمایه اجتماعی و کمترین انحراف معیار در بین استان‌های کشور را دارد. این در حالی است که در مطالعه سپیدنامه (۱۳۸۹) و سعادت (۱۳۸۵) میانگین سرمایه اجتماعی متوسط به پایین بدست آمده است. مطالعه حقیقتیان و همکاران (۱۳۸۷) نشان داده که میزان سرمایه اجتماعی معلمان در یک طیف ۵ قسمتی، ۲/۵۴ بوده و مطالعه دلاویز (۱۳۸۷) نشانگر این بوده که میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان در حد متوسط است. متوسط میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان

مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه در استان ایلام در یک طیف ۵ قسمتی به ترتیب ۳/۲، ۲/۸ و ۲/۷ است.

تحلیل و بررسی فرضیات در سطح دو متغیره حاکی از آن است که میزان اعتماد اجتماعی معلمان مقطع ابتدایی تفاوت معنی داری با معلمان مقطع راهنمایی و متوسطه دارد. بین معلمان مقطع ابتدایی با معلمان راهنمایی و متوسطه، تفاوت معنی داری از نظر ساختار شبکه اجتماعی وجود دارد. میزان هنجارهای اجتماعی معلمان مقطع متوسطه و ابتدایی تفاوت معنی داری با یکدیگر دارند ولی تفاوتی در بین معلمان راهنمایی با معلمان ابتدایی و متوسطه مشاهده نشده است. نتایج آزمون شفه نشان می دهد که میزان سرمایه اجتماعی در بین معلمان مقطع ابتدایی تفاوت معنی داری با معلمان مقطع راهنمایی و متوسطه دارد. بین میزان سرمایه اجتماعی زنان و مردان تفاوت معنی داری مشاهده شده و متوسط سرمایه اجتماعی در بین زنان بیش از مردان بوده که نتایج مطالعه برغمندی (۱۳۸۷) نیز این فرضیه را تأیید می کند. مطالعه کسانی (۱۳۸۷) و سپیدنامه (۱۳۸۹) نیز تفاوت معنی دار را تأیید می کنند ولی میانگین سرمایه اجتماعی در بین مردان بیش از زنان بوده است. بین سن و سرمایه اجتماعی رابطه معنی دار و مثبتی مشاهده شده که نتایج مطالعه برغمندی (۱۳۸۷) و دلاویز (۱۳۸۷) نیز این رابطه را تأیید می کنند. نتایج مطالعه کریم کسانی نشان داده که بین سن و سرمایه اجتماعی رابطه معنی دار و معکوسی وجود دارد (کسانی، ۱۳۸۷). بین میزان تحصیلات و سرمایه اجتماعی رابطه معنی دار و مثبتی مشاهده شده که نتایج مطالعه برغمندی (۱۳۸۷) و کسانی (۱۳۸۷) نیز این رابطه را تأیید می کنند.

به منظور دستیابی به مدل اندازه گیری سرمایه اجتماعی، از مدل سازی معادلات ساختاری با بهره گیری از نرم افزار لیزرل استفاده شده است. مدل ترسیم شده نشانگر برازش مناسب داده های تجربی با مدل نظری تحقیق است که این نتیجه به خوبی از طریق شاخص های محاسبه شده، قابل ارزیابی است. در مدل اندازه گیری بدست آمده،

مفاهیم اعتماد اجتماعی، هنجارها و شبکه‌های اجتماعی معنی‌دار بوده‌اند که به نوعی همان شاخص‌های سرمایه اجتماعی هستند که بوسیله پاتنام (۱۳۸۰) بیان شده‌اند. در مجموع با توجه به اینکه رابطه متغیرها معنی‌دار بوده است، می‌توان ادعا کرد که پژوهش از پشتوانه نظری محکمی برخوردار بوده و از نظریه‌هایی که مبنای نظری آن بودند، حمایت می‌نماید و از این رو یافته‌ها قابل تعمیم به جامعه آماری می‌باشند.

پیشنهادها

- به منظور بهره‌گیری از نتایج سرمایه اجتماعی لازم است به جنبه‌ها و ابعاد گوناگون سرمایه اجتماعی همانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌های اجتماعی توجه گردد. توجه بیش از اندازه به یک جنبه سبب تضعیف سایر جنبه‌های سرمایه اجتماعی می‌شود. بنابراین به منظور افزایش سرمایه اجتماعی در بین معلمان، بایستی هم به روابط و اعتماد بین معلمان توجه شود و هم به جایگاه و موقعیت اجتماعی معلمان در برنامه‌ریزی کلان اقتصادی و اجتماعی.

- با توجه به چند بعدی بودن مفهوم سرمایه اجتماعی و دشوار بودن اندازه‌گیری این مفهوم، به نظر می‌رسد که تلاش جهت اعتبارسازی شاخص‌های سرمایه اجتماعی ضروری باشد.

- سرمایه اجتماعی در بین معلمان استان ایلام بالاتر از حد متوسط است (۲/۹) اما مقدار متوسط سرمایه اجتماعی در بین معلمان مقطع متوسطه کمتر از مقاطع دیگر است (۲/۷)، بنابراین ایجاد بستر لازم و برنامه‌ریزی برای بهبود سرمایه اجتماعی در بین معلمان مقطع متوسطه ضروری است.

- اعتماد رسمی در بین معلمان استان در حد متوسط است. اعتمادسازی از سوی حاکمیت و دستگاه‌های دولتی امری اجتناب‌ناپذیر است. به منظور این اعتمادسازی برگزاری جلسات گفتگوی آزاد فرهنگیان با رئیس اداره شهرستان و مدیرکل ضرورت دارد.

- با توجه به این که میزان سرمایه اجتماعی در بین شهرستان‌ها و مناطق آموزشی مورد بررسی، نشان می‌دهد که منطقه هلیلان دارای کمترین میزان سرمایه اجتماعی و منطقه موسیان دارای بیشترین سرمایه اجتماعی هستند، انجام مطالعه کیفی به منظور الگوبرداری از مناطق و شهرستان‌های دارای بیشترین میزان سرمایه اجتماعی لازم است.

- به منظور افزایش مشارکت و اعتماد اجتماعی در بین معلمان لازم است که زمینه و بستر لازم برای تشکیل مناسب‌تر انجمن‌ها و گروه‌های تخصصی فراهم گردد.

- در بین ابعاد سرمایه اجتماعی، بعد ساختار شبکه‌های اجتماعی در بین معلمان پایین‌تر است که یکی از دلایل آن پایین بودن مشارکت مدنی در بین معلمان است (میانگین ۲/۳ در طیف ۵ قسمتی). بنابراین لازم است از طریق اتخاذ سیاست و راهبرد مناسب زمینه و بستر بهبود مشارکت و انسجام اجتماعی در بین معلمان فراهم گردد. یکی از زمینه‌های گسترش و نفوذ جامعه مدنی در زندگی و کنش افراد، فضای باز و گسترده همگانی برای مشارکت و فعالیت است.

منابع

- ابوالحسن تنهایی، حسین؛ حضرتی صومعه، زهرا. (۱۳۸۸)، بررسی نظری پژوهش‌های اجتماعی در ایران، *فصلنامه علوم رفتاری*، شماره ۱.
- الوانی، سید مهدی؛ شیروانی، علیرضا. (۱۳۸۳)، سرمایه اجتماعی، اصل محوری توسعه، *ماهنامه تدبیر*، سال پانزدهم، شماره ۱۴۷.
- اندرسون، جون. بی. (۱۳۸۷)، *سرمایه اجتماعی و یادگیری دانش‌آموز*، ترجمه: محمد لعل‌علیزاده و اعظم مقدس، راهبرد، شماره ۱۵.
- چلیبی، مسعود؛ مبارکی، محمد. (۱۳۸۴)، تحلیل رابطه سرمایه اجتماعی و جرم در سطوح خرد و کلان، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ششم شماره ۲.

- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی، *مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی*، انتشارات شیرازه.
- قاضی طباطبائی، محمود. (۱۳۷۴)، مدل‌های ساختار کوواریانس یا مدل‌های لیزر در علوم اجتماعی، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، سال اول، شماره مسلسل ۲.
- ورمزیار، مهدی. (۱۳۸۷)، بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی خانواده در بین دانش‌آموزان سال سوم شهر سنندج، *زریبار*، سال دوازدهم، شماره ۶۶-۶۵.
- بوردیو، پیر. (۱۳۸۴)، *شکل‌های سرمایه*، به کوشش کیان تاجبخش، ترجمه: افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: نشر شیرازه.
- بیکر، ترزال. (۱۳۷۷)، *نحوه انجام تحقیقات اجتماعی*، تهران: انتشارات روش.
- پاتنام، رابرت. (۱۳۸۰). *دموکراسی و سنت‌های مدنی*، ترجمه: محمدتقی دلفروز، تهران: نشر غدیر.
- تاج بخش، کیان؛ ثقفی، مراد؛ کوهستانی نژاد، مسعود. (۱۳۸۲)، سرمایه اجتماعی و سیاست‌های اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز)، *رفاه اجتماعی*، شماره ۳ (۱۰)، (ویژه نامه سیاست اجتماعی).
- توسلی، غلامعباس؛ موسوی، مرضیه. (۱۳۸۴)، مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تاکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۱۱ (پیاپی ۲۶).
- حسینی، سید امیرحسین و دیگران. (۱۳۸۶)، رتبه‌بندی سرمایه اجتماعی در بین استان‌های کشور، *فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*، سال هفتم، شماره ۲۶.
- حقیقتیان، منصور و دیگران. (۱۳۸۷)، تأثیر سرمایه اجتماعی بر فعالیت شغلی دبیران مقطع متوسطه شهرستان اصفهان، *دانش و پژوهش در علوم تربیتی*، شماره ۱۷ و ۱۸.

بررسی میزان سرمایه اجتماعی معلمان ... ۱۵۷

- دلاویز، علی. (۱۳۸۷)، بررسی سرمایه اجتماعی در بین معلمان شهرستان مریوان، *زریبار*، سال دوازدهم، شماره ۶۶-۶۵.
- سالارزاده، نادر؛ محبوبی، رضا. (۱۳۸۸)، مقایسه سرمایه اجتماعی و پایگاه اقتصادی اجتماعی در موفقیت تحصیلی دانش‌آموزان پیش‌دانشگاهی شهر ارومیه، *فصلنامه علوم اجتماعی*، شماره ۴۷.
- سرمد، زهره و دیگران. (۱۳۸۱)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: انتشارات آگاه.
- سعادت، رحمان. (۱۳۸۵)، برآورد روند سرمایه اجتماعی در ایران، *مجله تحقیقات اقتصادی*، دوره ۴۳، شماره ۴.
- شریفیان ثانی، مریم. (۱۳۸۰)، سرمایه اجتماعی: مفاهیم اصلی و چارچوب نظری، *رفاه اجتماعی*، سال اول شماره ۲.
- عبداللهی، محمد و دیگران. (۱۳۸۶)، سرمایه اجتماعی در ایران: وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان‌شناسی گذار، *فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*، سال ششم، شماره ۲۵.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۷۹)، *پایان نظم، سرمایه اجتماعی و حفظ آن*، ترجمه: غلامعباس توسلی، تهران: انتشارات جامعه ایرانیان.
- فیروزآبادی، سیداحمد و دیگران. (۱۳۸۵)، سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی - اجتماعی در کلان‌شهر تهران، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ششم، شماره ۲۳.
- قاسمی، یارمحمد. (۱۳۸۹)، *بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و قانون‌پذیری در بین مردم استان ایلام*، دانشگاه ایلام.
- قاضی طباطبایی، محمود. (۱۳۷۷)، روش‌های لیزرل و ساختار آنها، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، سال ۴ شماره مسلسل ۲.

- کسانی، کریم. (۱۳۸۷)، بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در بین جوانان شهر ایلام، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، رشته برنامه‌ریزی رفاه اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- کلمن، جیمز. (۱۳۷۷)، *بنیادهای نظریه اجتماعی*، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- مدنی قهفرخی، سعید. (۱۳۸۲)، پیامدهای جنسیتی تخریب سرمایه اجتماعی، *زن و توسعه و سیاست (پژوهش زنان)*، شماره ۱.
- مرشدی، ابوالفضل. (۱۳۸۷)، مقایسه سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه تهران و اعضای کانون‌های فرهنگی و هنری دانشگاه‌های تهران، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره نهم، شماره ۳ و ۴.
- وولکاک، مایکل و ناریان دیپا. (۱۳۸۴)، سرمایه اجتماعی و تبعات آن برای توسعه، *مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی*، تهران: انتشارات شیرازه.
- ویسی، رضوان. (۱۳۸۹)، بررسی مقایسه‌ای اعتماد اجتماعی بین دبیران مرد و زن مقطع راهنمایی شهر ایلام، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد* رشته علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور تهران.
- Fukuyama, F. (۱۹۹۹). *The Great Disruption, Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, New York: Simon and Schuster.
- Anderson, Jon. B. (۲۰۰۸). *Social Capital and Student Learning: Empirical Results From Latin American Primary Schools*, *Economic of Education Review*, N. ۲۷, pp. ۴۳۹-۴۴۹.
- stone w hughes j (۲۰۰۲). *social capital: empirical meaning and measurement validity*. paperno.